

ישראל רוזנסון

“בעבור צעירים כמו גם לעובדים ולעוזרים בחנויות” על המפעל החינוכי “תפארת בחורים” בוילנה

מבוא

בשורות הבאות נגולל את סיפורו של מפעל חינוכי מיוחד – תנועת “תפארת בחורים” בוילנה.¹ התנועה התקיימה מראשית המאה העשרים ועד לקצה, עת שבקה חיים יחד עם כל התנועות, האגודות, החברות והמוסדות ועוד כהנה וצירות פאר של ירושלים דליטא שהעניקו לקהילה המפוארת את ייחודה מבחינה חברתית וחינוכית.² הסיפור יובא כאן בהקשר הרחב של ייסוד התנועה והתפתחותה ברחבי מזרח אירופה.

באופן כללי אפשר לאפיין את תנועת “תפארת בחורים” (לעתים היא באה בשמות אחרים, אך בסופו של דבר הועדף השם המסורתי)³ כחברה, מוסד,

1 אני מבקש להודות לאסתר רוזי ולשושנה אלטמן על שהפקידו בידי את פנקסו עב הכרס (מכונה בפיהן “יומן”) של סבן הרב יחיאל סרואלוב (ישראלוב) [להלן “יומן”]. שלמה גולדברג לא חסך זמן ומרץ כדי לגלות כל פריט ביבליוגרפי שהתבקש. בטוב לבם כי רב ד”ר בן ציון קליבנסקי ופרופ’ מרדכי זלקין קראו את כתב היד, העירו והוסיפו, ויוחאי בן גדליה העמידני על רזי ארכיונו של ישראל קלויזנר. דברים של טעם אם ימצאו בו – משלהם הוא, השגנות לבדן לי הנה. המובאה בכותרת מדברי סרואלוב, להלן.

2 כך ראו אותה כמה מהמפורסמים מבניה. דומה כי אחד מתיאוריה האחרונים מקפיא רוח זו: “רוח גטו וילנה” ניזונה מחיי הרוח העשירים והאחוה היהודית, ומרצונם העז ותקוותם המתמשכת של תושבי הגטו לשרוד. שורשיה צמחו מהמורשת התרבותית והחברתית של יהדות וילנה. היא היוותה מפגן של עוצמה נפשית כלפי כוונות ההרג הגרמניות ושימשה כהוכחה שעל אף תנאי הדיכוי והאובדן הנורא בנפש יהודי העיר לא נשברו ולא נפלו ברוחם” (א’ עינת, החיים הפנימיים בגטו וילנה – חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים 2006, עמ’ 252).

3 בעקבות “תפארת בחורים” כחם והדר זקנים שיבה” (משלי כ, כט). פסוק זה לכשעצמו יש בו כדי לאפיין מצב של זיקה וקרבה בין עולם ה”בחורים” לעולם ה”זקנים”; יחד עם זאת, עיקר פרסומו בא בעקבות שיבוצו במשנה מסכת אבות ברשימת מידות הצדיקים שנתקיימו ברבי ובבניו (אבות ו, ח). השם זכה למעין מדרש של יודעי ספר שראו בו תכלית של הנחת תשתית לחיי תורה נכונים: “ויהיו בנעוריהם לתפארת – בחורים ולעת זקנתם עטרת – זקנים [...]” (הרב חיים עוזר גרודזינסקי, אגרות ר’ חיים עוזר, ליקט: ‘

אגודה, או כאמור תנועה⁴ בעלת דגשים חברתיים-חינוכיים-דתיים מיוחדים שעיקר בואה לעולם היה בשלהי המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים במרחב התרבות היהודי-ליטאי. עם זאת ידוע על קבוצות שנשאו שם זה שנים רבות קודם לכן ופעלו באזורים אחרים,⁵ ואין להוציא מכלל אפשרות שהאגודות עצמן בתקופה דידן ספגו מקודמותיהן הרחוקות השראה ביחס לשם או לעצם ההתארגנות. מכל מקום, ענייננו מוסב על גילוייה במזרח-אירופה. בהתייחס לתקופה "בראשיתית" זו דווח על נקודות מוצא רבות ושונות – מרכזים רבים שהתפתחו בערי שדה ובעיירות בליטא ובפולין, וגם בערים דוגמת וילנה. תכליתם העיקרית המוצהרת הייתה התמודדות עם הקושי לקיים מסגרות לימוד יהודי לנוער עובד שנתפס לחילולן ולנהייה אחר תנועות סוציאליסטיות.⁶

הגם שניתן להבחין בגוונים שונים באפיון תכלית עיקרית זו, הרי שבאופן כללי תנועת "תפארת בחורים" נועדה להציג חלופה חברתית-חינוכית למצבים שנגזרו מהמציאות הזו. רוצה לומר, בגרסאותיה השונות השתקפו כמדומה דמותה ויעדיה, שהעיקרי שבהם התמקד בהפצת היהדות ברובד העממי של

קוסבסקי-שחור, בני ברק תש"ס-תשס"א, איגרת סט, עמ' עג-עד). והיו שגילו בשם את הרוח הצעירה של המייסדים ("משם החברה תבין קורא יקר כי ידי בחורים יסדוה" – המליץ, 5.3.1893, עמ' 2); ובניסוח אחר: "נתייסדה עוד חברה אחת, זה שבועות מספר, הנקובה בשם: 'תפארת בחורים'. גם מבלעדי אגיד תבין מעצמך אדוני הקורא כי ידי בחורים יסדוה, אשר על כן קראו שמה: 'תפארת בחורים' לאמר תפארת היא לעושיה!". על שמות אחרים ראו להלן הערות 64, 71.

4 הקושי לבחור מונח מתאים להתארגנות הנדונה מלווה את הדיון שלהלן.
5 דיווח מאמסטרדם (י"ב סיון תרל"ז): "בחדש השלישי בראשון לחדש, חגגה חברת תפארת בחורים פה חג קדש כאשר מלאה לה שנת החמשים, מיום עמדו חמשה עשר אנשים, בחורי חמד מכובדים באישים, וייסדו חברה להרמת קרן המשנה יסוד התורה לנו בפה ובמסורה" (הלבנון, שנה שלוש עשרה, 15.6.1877). אמנם, מדובר ב"חברת משניות" אך של צעירים שבמהלך הזמן העמידו גם מקום לימוד תפילה מסודר, הנהגה, וקיבלו תרומות. קיים דיווח על צוואתה של אסתר דוידזאהן מהאג שכללה 300 פלורין לחברת "תפארת בחורים" (המגיד 1.5.1872). והנה דיווח על ייסוד "תפארת בחורים" בירושלים בשנת 1869: "הנה מזה יותר מעשרים שנה שנוסדה פעה"ק חברת "תפארת בחורים" ע"י הרב ח"ר יעקב חי בורלה יצ"ו והמה מבעלי מלאכות הקובעים עתים לתורה בלילות ובשבתות ומועדי ה'" (החבצלת, 15.3.1889). והערה כללית באשר לתאריכים המצוינים בזה: כידוע אשר לתאריכים שלפני המהפכה ברוסיה, לא תמיד ברור אם משתמשים בתאריך יוליאני או גרגוריאני. במאמר זה אביא את התאריכים המצוינים כלשונם. לדעתי, די בכך.

6 מידע זה מובא במקומות רבים אצל י' פרנקל, נבואה ופוליטיקה – סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה 1862–1917, תל-אביב תשמ"ט.

הציבור בערים ובעיירות. במתכונת זו הוא כוון בעיקר לצעירים ש"בחרו שלא ללמוד בישיבות"⁷,

ובנסיבות הללו הרבה מן הפעילות בוצעה אגב ניצול הזמן המתאים, למשל באמצעות שיעורי ערב. וילנה היהודית מספקת דוגמה נאה ל"קהל היעד" של "תפארת בחורים". כמו במרחב היהודי של תחום המושב ובאזורים אחרים במזרח אירופה, ידעה עיר זו במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ובעשורים הראשונים של המאה העשרים עוני מרוד וסבל מרובה שלא אחת הובילו לחיי ניוון רוחניים. בשלהי מאה זו ולקראת מפנה המאה העשרים, המאבק נגד העריצות הצארית שנכרך בשאיפה לעולם מתוקן ושוויוני יותר סחף יותר ויותר צעירים יהודים, ומדרכו של עולם מצאו הללו אוזן קשבת בתנועות נוער.⁸ "תפארת בחורים" הציעה פתרון חינוכי לבעיות הללו שצמחו מתוך העולם היהודי העשיר של וילנה.

ככלל, זכרה של "תפארת בחורים" לא עלה הרבה בספרי הזיכרונות ונפקד כמעט לגמרי מתיאורים ספרותיים שונים של החיים במזרח אירופה החל ממפנה המאה הי"ט.⁹ הוא הוזכר בספרות המחקר,¹⁰ אך ללא דיון מעמיק. לדוגמה בספרו

7 אני משתמש בביטוי זה בהיסוס רב, ורק כדי לפשט את הסקירה הפותחת. הלימוד בישיבות נתפס כשיא מסוים בעולם הדתי של המרחב היהודי הנדון כאן, אבל מדובר במספר קטן יחסית, בערך 15,000 לומדים, כך שקשה להציגו ללא מירכאות.

8 בן מדגים זאת תיאורו הנפלא של חיים גראדה לגבי התנוונותה של "חברת פועלים" בוילנה: "בעלי המלאכה הנמנים על חברת הפועלים הם יהודים שזקניהם קלושים, גבותיהם מגובנים ועיניהם כבויות. אוי ואבוי להם אפילו בשמחת תורה. כל כמה שלא יקרא השמש בשעת ההקפות: 'עד כאן הקפה אלף! אלף הקפה כאן עד!' אין מי שישא את ספרי התורה. ספרי תורה יש, אבל בעלי מלאכה בחברה אין, הם תמים לגווע משנה לשנה. הפועלים בימינו אינם נכנסים לחברת הפועלים, אלא לאגודות, ונעשים שם בונדאים" (ח' גראדה, העגונה [תרגום: א"ד שפיר] תל אביב תשכ"ח, עמ' 55).

9 דוגמה להתייחסות בז'אנר מיוחד – מין סיפורת היסטורית, עולה בציוור ראשית דרכו של ר' יוסף יוזיל הורוויץ: "היה ר' ישראל [=סלאנטר] נרגש יותר מהרגיל. [...] 'ואם תשאלוני' – פנה ישירות לשומעי לקחו, בעלי הבתים הלמדנים של ממל – 'האם זוהי דרך התורה? אענה לכם מיד: אמנם מדרך התורה להיות איש מדיני, מעורב בחיים, אבל ההכרח מביא לידי פרישות'. וכדוגמה להכרח זה הביא את השפעתם ההרסנית של המשכילים על רבים מטובי הצעירים מ'תפארת בחורים'. ומי יודע" – כאן הרים קצת את קולו – לאיזה עומק יפשה חלילה הנגע הזה" (ש' בן ארצי, נוברדוק, תל אביב 2007, עמ' 167). וכן דברי ר' ישראל וההתלבטות בעניין הפרישה: "יתפוס קודם מעט גם בעניין הרוחני; יארגן חוגים ללימוד תורה ומוסר בעירו, ובהמשך הזמן ירחיב פעולותיו לערים בסביבה. ינסה להכניס רוח חדשה לקבוצות 'תפארת בחורים', בצד שיעורים בגפ"ת ובמפרשים, ינהיג שעות לימוד בספר 'חובות הלבבות' וב'מסילת ישרים'. בטוחני שעשוי הוא להגיע לשלמות הרצויה ולזיכוי הרבים גם בדרך זו" (שם, עמ' 182).

המונומנטלי "וילנה ירושלים דליטא" הקדיש ישראל קלויזנר ל"תפארת בחורים" בעיר זו כמחצית העמוד במדור "אגודות וארגונים"¹¹ ועוד מחצית במדור "חינוך דתי למבוגרים"¹². ופה ושם התפרסמו גם חומרים נוספים.¹³ ברור אפוא שנותר שדה נרחב למחקר דוגמת זה שאציע להלן שיתמקד בעיקר בהקשרים החברתיים-חינוכיים של התופעה הנחקרת.

- 10 קשה למצוא מחקר מסודר על עולמה החינוכי של ליטא היהודית. לתיעוד כללי ראו למשל יהדות ליטא (ללא שם העורך), ב, תל אביב תשל"ב, עמ' 133–187; D, Levin, *The Litvaks – A Short History of the Jews in Lithuania*, Jerusalem 2000, pp. 149–144. בסקירות מסוג זה ובסיכומים הרבים על קהילות ליטא שנכחדו זכתה תפארת בחורים לכל היותר למשפטים תמציתיים ספורים. לדוגמה, בספר על העיירה מרטש מובא במבוא קטע מספר "יהדות ליטא" חלק ג, המספר בתמציתיות על העיירה. וכך מפורט שם: "ופעלו בה חברות ש"ס, משניות, 'שולחן ערוך', תהלים, 'תפארת בחורים' ומוסדות סעד כ'הכנסת אורחים', ביקור חולים, 'לינת צדק', ואגודת נשים לעזרה סוציאלית" (א' שפר [עורך], מרטש – עיירה יהודית בליטא, תל אביב תשמ"ח, עמ' 11; בעקבות יהדות ליטא, ג, עמ' 325); אולם, בספר עצמו, על 196 עמודיו ועל סקירות מקיפות בעיני חינוך ופעילות דתית, לא נאמר על כך דבר. בערכים שונים ב"פנקס הקהילות" (ד' לוי [עורך], פנקס הקהילות – ליטא, ירושלים תשנ"ו) – חיבור המרכז חומר חשוב ביותר על הקהילות שנכחדו בליטא – מובא מידע על פעילות "תפארת בחורים" בקהילות השונות. כך למשל על ארן: "בבית הכנסת ובבית המדרש שבעיירה התקיימו לימודים של 'חברת ש"ס' ו'תפארת בחורים'"; דרובין: "הנוער הדתי היה מאורגן בסניף של תפארת בחורים" (עמ' 210); וילקומיר: דיווח על הקמה בשנת 1898! (עמ' 242); וישטיניץ: "באותן שנים פעל בווישטיניץ מועדון נוער דתי של אגודת 'תפארת בחורים'" (עמ' 261); טווריג: "בבית המדרש 'תפארת בחורים' [...] אחד מארבעה בתי מדרש! (עמ' 302), ועוד שם. כפי שאפשר להתרשם המידע בעיקרו הוא עובדתי-טכני ולעתים חסר. ניקח לדוגמה את העיירה ז'ז'מר שלא נכתב עליה דבר במקורות הנזכרים. משיחות עם יוצאי העיירה יש לי סיבות טובות להניח כי אכן התקיימה שם פעילות שכזו למצער בתקופה שבין המלחמות. י" קלויזנר, וילנה ירושלים דליטא – דורות אחרונים 1881–1939, תל אביב תשמ"ג, עמ' 249–250.
- 12 שם, עמ' 598.
- 13 באלבומו המונומנטלי של ל' ראן, ירושלים דליטא, א–ב, ניו יורק תשל"ד, מובאים חומרים מעניינים (א, 23; 58; 134; 244; ב, 283). היה ניסיון של יחזקאל קרמרמן לכתוב על יחיאל סרואלוב. מהתכתבות בין קרמרמן לראובן יציב בשנת תשמ"א (1981) מתברר כי הלה תכנן לכתוב חוברת או מאמר על האדם שהשפיע כה רבות על "תפארת בחורים" בוילנה. בהתכתבות עם בנימין אנוליק (26.6.79) מדווח על טיוטת חיבור שכתב עמנואל כ"ץ. מדובר בשני כרכים, אחד על וילנה עד מלחמת העולם הראשונה, והשני – בין שתי המלחמות. בשני כתב על תפארת בחורים (ארכיון לוחמי הגטאות, תיק מס' 11060). אני מבקש להודות ליוסי שביט על עזרתו בנדון. חומר רב על תקופה זו מנקודת המבט הייחודית של קרמרמן משוקע בספרו שיוזכר להלן.

ההתפתחות בערי השדה ובעיירות עד למלחמת העולם הראשונה

כפי שנראה להלן, החל מתחילת המאה העשרים, בשני הדורות של נוכחות ופעילות "תפארת בחורים" בוויילנה, נחשבה עיר זו לחלוצה בכל הקשור לייסודה של "תפארת בחורים", ותרומתה להקמת מסגרות אלו גם בקהילות אחרות הוערכה מאוד. אולם המעקב אחר שורשי תנועת "תפארת בחורים" במפנה המאה הי"ט מוביל לתמונה שונה: עדויות שונות מלמדות על התפתחות התנועה במוקדים רבים – בערים, בערי שדה, ובעיירות. במקורות שונים מפוזר גם מידע לא־מועט על פעילותם של אישים שונים ועל הנחייתן של דמויות רבניות, ובכללם כאלו שיצא שמעם כ"גדולי ישראל". הרושם הכללי העולה הוא של צמיחה ב"שטח", היעדרה של מסגרת כוללת, של גורמים מארגנים, של הכוונה מלמעלה ו"תכנית אב". יסודות מארגנים דוגמת אלו נוספו – במידה מסוימת – לפעולות "תפארת בחורים" רק אחרי מלחמת העולם הראשונה. להלן נציג מבחר מאתרי הפעילות של "תפארת בחורים", תנועה שפנתה לנוער עובד או לנוער מחוץ למסגרות לימודיות.¹⁴

נתמקד ביישובים עירוניים ובעיירות במרחב הגאוגרפי־תרבותי הנדון (הפריטים מסודרים לפי א"ב). הרשימה מבוססת על דיווחים בעיקר מעיתונות התקופה, המבליטים את נסיבות הייסוד, אפיון המייסדים ואופי הפעילות של "תפארת בחורים" מבחינה חינוכית־חברתית ומבחינה כלכלית. כן ציינו את המיקום הכללי ואת השנה שבה דווח על פעילות או את שנת הייסוד (בהיעדר ציון מפורש יש לשער כי הוא התרחש בסביבות שנת 1900). עוד הוספנו מספר פרטים חשובים.

1. אהומן: פלך מינסק; 1903;¹⁵ הדגש ציוני
2. אלכסנדרבסק: אז"רנה, צפון מזרח ליטא של היום; 1901¹⁶
3. אלקסוט: פרבר של קובנה, ליטא; 1894¹⁷ בצד מה שמצטייר כהתארגנות עצמית, ככל הנראה בעלת אופי משכילי, שלאחר זמן קיבלה

14 ב־1890 בקרקוב הוצגה תפארת בחורים שנמנעת על פי תקנותיה מלקבל בחורים שהתפרנסו מעמל כפיהם ופונה לתלמידי ישיבות (המליץ, 17.4.1890, עמ' 2). במרחב הליטאי בשנים שלאחר מכן מתגבש דגם הפוך לתפארת בחורים המוצגת כאן!

15 "בהשתדלותו הנמרצה של הד"ר ליפשיץ נוסדה בעירנו אגודה ציונית שמספר חבריה עולה למאה וחמשים איש, ולה סניפים שונים; 'תפארת בחורים', 'פועלי ציון', וגם 'שפה ברורה' (הצפירה, 20.3.1903, עמ' 2). "תפארת בחורים" נתפסת כאן כחלק מאגודה ציונית גדולה יותר.

16 המליץ, 4.2.1901, עמ' 4.

את השם "תפארת בחורים", הוזכר גם הרב נפתלי טרופ, מי שבשנת 1904 עתיד להתמנות כראש ישיבת ראדין, ובוודאי קשור היה ל"חפץ חיים" שיוזכר להלן בהקשר להקמת "תפארת בחורים".

4. אראן: פלך וילנה;¹⁸ ככל הנראה בעלת אופי משכילי.

5. בוברויסק: בלוורוסיה; 1910. מדובר בבית ספר (אולי בעל אופי חסידי?)¹⁹

6. בויסק: קורלנד, דרום לטביה. "תפארת בחורים" בעיירה נקשרה ברב קוק. בתקופת רבנותו בעיירה (1895-1904), פרסם את הפנייה "אל בחורי ישראל",²⁰ ומתוך כך הוקמה ככל הנראה "תפארת בחורים" במקום.

17 דיווחים רבים שרדו מהעשור האחרון של המאה התשע עשרה, למשל " כי בחורי ישראל התחברו לאגודה אחת ומדי שבת בשבתו יטיפו למו המשכילים ה' ד. נ. קאפילאוויץ ומשנהו ה' נ. טראפ תורת ה' ודברי ימי ישראל, ודבריהם ימצאו אזנים קשובות אצל צעירי עמנו" (הצפירה, 29.3.1894, עמ' 1); "פרשת השבוע באמרות טהורות מיוסדות ע"ד הפשט הפשוט, וגם דלה ידלה להם מדי פעם בפעם, פניני מוסר השכל ואמרי יושר מדברי תורתנו ומדרשי חז"ל אשר יעצרו די כח להראות פעולתם הרצויה על ההמון, וכל פרשה ופרשה יחזרו התלמידים בפני עצמם בשום לב ובשקידה נפלאה, ובמוצש"ק ילמדו שיעור קצוב 'משניות' וגם פסקי דינים היותר נחוצים לאדם בכל עת ובכל שעה – מספר 'חיי אדם', והתלמידים יעשו אזנם כאפרכסת להקשיב בלמודים. תורה וברכה יאה להר' ד. נ. קאפילאוויץ ולר' נ. טראפ, כי אמנם הגדילו לעשות והצליחו לקרב את לבות צעירנו אלה לאביהם שבשמים, ולהשיב את רגליהם לדרכי התורה ולחיי היהדות; ועתה יסדו לה התלמידים חברה מיוחדת בשם 'תפארת בחורים' ומטרתה היא ללמד את בני הנעורים תורה חנם ובמשך זמן קצר עלתה החברה הזאת מעלה מעלה, וחבריה יתרבו מיום ליום" (המליץ, 9.4.1894, עמ' 3); מסתבר כי קפילוביץ הנזכר כאן הקים חברה בעלת מטרת דומות אך בעלת שם אחר בסלובודקה – פרברה האחר של קובנה. להלן הערה 65.

18 "בהשתדלות תופסי התורה הצעירים הלומדים פה, נוסדה בזה אגודת 'תפארת בחורים' שנועדה להטיב מצב המוסרי של בעלי המלאכה הצעירים לקרבם אל היהדות והמוסר, ולהפיח בלבבם רוח אהבה לעמם, לארצם ולשפתם, ומדי יום ביומו מתאספים כשלושים צעירים בבהמ"ד לשמע לקח בתנ"ך וש"ע ופעם אחת בשבוע יטיפו לפניהם פסקים בדברי ימי עמנו. אפריון נמטי להמשכילים הרא"ש לעווין ולהר"ר אגעש על אשר נדבם לבם להטיף לקחם לפני חברי האגדה הנ"ל שלעלק"פ" (הצפירה, 31.12.1901).

19 "בשנת תר"ע (1910) התעוררה בין החוגים החרדים תנועה להחזיר עטרה ליושנה. תעמולה רבה התנהלה בין הורים ונערים ללמוד תורה. ביומתם של הרב גורדונסקי מפרבר 'מינסקער פלאן' ובנו של האדמו"ר מנחם מנדל שניאורסון, הוקם בית ספר מיוחד בשם 'תפארת בחורים', שבו למדו עד המהפכה מאות ילדים ונערים" (י' סלוצקי, קהילת בוברויסק, באברויסק – ספר זיכרון לקהילת בוברויסק ובנותיה, א, תל אביב תשכ"ז, עמ' 45).

20 כרקע יצוין כי הרב קוק התקרב לגורמים שונים הקשורים בדור הצעיר ובבני הנעורים; זאת, בצד יצירת זיקה לגורמים ציוניים, כמו לשכת "בני ציון". בשנת תרנ"ט (1899)

7. ביאליסטוק: 1899; ²¹ מעניין לציין כי הקמת מסגרת של "תפארת בחורים" במקום יוחסה לרב אליקים גצל לוי (1862-1912). ²² הוא היה מגיד מישרים בביאליסטוק, ובה כתב ככל הנראה את ספרו "דבר תורה" (תר"ן 1890) שיש בו מודעות למשבר הרוחני של הדור ולצורך לחינוך ותיקון בני הנעורים; ספר שיש בו כדי לסרטט רקע לצורך בהקמת מסגרת

הובעה כוונתו ליסד אגודת "ציונים שומרי תורה"; בשנת תרס"ב (1902) פנה בקול קורא "אל בחורי ישראל". באגרת שנכתבה בבויוסק בתרס"ב (1902) פנה אל הצעירים: "אל בחורי ישראל, בנינו הצעירים, הלככות היקרות, החמות והערות, להרים קרן עמנו בתפארה ולתורה ולתעודה. האספו אלי כל חלוץ, כל נפש נדיבה, אשר ימצא בנפשו החפץ הישראלי הנכון, להיות נמנה את צעירינו, אשר מלאו רוח אמן לעמנו, לתורתנו [...] באו אלי למועד אשר יעדתי בזה, נועץ יחדיו לאגד את הכחות הפזורים שבמחנה צעירי עדתנו, אל מרכז אחד, להפיח רוח חיים וטל של תחי' בקרב המחנה [...] לתפארת ישראל וכבודו" (אגרות הראיה, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' יב). לבד מהשימוש במילות "תפארה" ו"בחורי" אין כאן רמיזה ישירה למונח "תפארת בחורים" שהיה כבר מקובל אז, וכדרכו סגנונו הנמלץ של הרב קוק חורג מפנייה למצומצם ולספציפי, ועדיין ניתן לראות בדברים שאיפה להתארגנות מסגרת מהסוג המאפיין את "תפארת בחורים". עניין הקמתה מקובל בדברים שונים שנכתבו על הרב קוק: "כך נוסדה האגודה 'תפארת בחורים'. לבד מלימודים משותפים (כגון לימודי תנ"ך ועיון בספר 'חורב' של הרב שמשון רפאל הירש, [...]), העלתה האגודה מחזה פרי עטו של אייזק מיקרינוסלב משיבת טלז. המחזה עסק בסגירת ישיבת וולוז'ין [...]". (א' רוזנק, הרב יצחק הכהן קוק, ירושלים תשס"ז, עמ' 24); וכן, "בשנת תרס"ב יזם הקמת חבורת צעירים פעילה, חברת 'תפארת בחורים', מעין צבא חלוץ, כל נפש נדיבה... לאגד כל הכוחות שבקדושה, הוא פנה בקריאה מיוחדת 'אל בחורי ישראל'. לימים כונתה החברה בפני אנשי העיר כ'דעם רב'ס גווארדיע' ('שומרי הראש של הרב'). חברי הקבוצה הקדישו את עתותיהם הפנויים בעיקר ללימוד תנ"ך וכן הפעילו מקהלה וספרייה שעמדה תחת פיקוחו האישי" (א' פרנקל, "קוק אברהם יצחק הכהן", אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 99); "בתקופה זו עשה [=הרב קוק] רבות להפצת התורה בחוגים נרחבים, יסד חברה בשם 'תפארת בחורים' ללימוד תנ"ך והגות דתית בקרב בני הנוער והפועלים וישיבה" (א' הגר, "באוסקה", פנקס הקהילות לאטביה ואסטוניה [עורך: דב לוי], ירושלים תשמ"ח, עמ' 65).

21 "לפני שבועות מספר רחש לב אחדים מצעירנו דבר טוב ליסד אגודת 'תפארת בחורים' אשר שמה נודע לתהילה בעירנו. מטרת האגודה היא להרים קרן היהדות בעיני צעירי עמנו העובדים בבתי מסחר, אשר מספרם לא מעט בעירנו ואשר מרוב טרחותם בכל ימות השבוע לא יוכלו לעיין מעט בלימודי הקדש שלמדו בבית רבם, ואשר ברבות הימים שכחום לגמרי, והיה בימי מועד ושבת פנו אל ההבל ויהבלו, ויחללו את השבת ויתרחקו מן היהדות" (הצפירה, 6.11.1899, עמ' 4).

22 Y. Eliach, *There Once Was a World – A Nine Hundred Year Chronicle of the Shtetl of Eishishock*, Boston, Toronto, New York, London 1998, p. 706

- דוגמת "תפארת בחורים"²³. בשנת 1899 כבר היה מגיד מישרים בדווינסק. ידוע כי פעל להקמת חברות "תפארת בחורים" במקומות שונים (להלן לומז'ה); האם נקשר הרב לויתן להקמת "תפארת בחורים" בביאליסטוק? לכאורה מצטיירת יוזמה מקומית של צעירי העיר ("רחש לב אחדים מצעירנו דבר טוב ליסד אגודת "תפארת בחורים"), אם כי קשה כמובן לדעת אילו דמויות תורניות מוכרות היו מעורבות בכך.
8. בירז': צפון מזרח ליטא של היום; 1900.²⁴
9. בנדין': עיר פולנית; 1900;²⁵ הייתה פנייה לחוגים ציוניים בעניינה; רמז לפעילות בשבתות.
10. בריסוב: 1900.²⁶
11. דרוזקניק: 1900.²⁷
12. הומיל²⁸
13. הלוסק': פלך מינסק; 1900;²⁹ הושם דגש על זיקה לציונות.

- 23 תכליתו החינוכית של הספר מובעת בכותרת המשנה שלו: "בו מבואר באר היטב המאמר 'תורה מביאה לידי זהירות'", והוא פוסע בעקבות הדרכת "מסילת ישרים" שאליו הוא הוגה הערצה יתרה, וביסודו מרחפת רוחו של ספר משלי. הוא מציג בחריפות את המשבר ברוחני – לדעתו, כמובן – שהדור שרוי בו: "ועל כן רבים מהמון בית ישראל הלכו תועה לרדוף בשבת ויו"ט אחרי דברי הבל לדבר נבלה ודברי לצון להתחבר גדודים זקנים עם נערים בחורים עם בתולות. לרדוף קדים לשוטט בחוצות וברחובות, ובתי מדרשות שוממין אהה" (דבר תורה, ווארשא תר"ן, עמ' 4).
- 24 המליץ, 20.11.1900, עמ' 4.
- 25 "בעמל הר"י ווראנצברג והשתדלותו נוסדה בזה אגודת 'תפארת בחורים' שחבריה הם צעירי האומנים ובעלי המלאכה אשר התגודדו בחוצות העיר בשבתות ומועדי ה' וה' וו קרבם אל התורה ומטיף לפנייהם לעתים קרובות פרקים בתנ"ך, חיי אדם ודברי ימי ישראל. אמנם קשה מאד לאיש אחד לשאת טורח הענין הנעלה הזה, ע"כ מהראוי כי הציונים פה ישתתפו בפעלי הד"ר וו ואיש איש מבעלי התורה יתנדב להטיף שיעורו גם הוא לעתים ידועות. כן אפשר להנהיג ללמד בכל מוצש"ק לצעירים ההם דעת קרוא וכתוב וחכמת החשבון" (הצפירה, 5.1.10.1900).
- 26 על נדבות בחול המועד סוכות "במניין תפארת בחורים" (המליץ, 7.11.1900, עמ' 4).
- 27 "מביעים צעירי העדה תודה לה' מרדכי צעהאווסקי על יסדו בית עקד ספרים וחברת תפארת בחורים" (הצפירה, 21.1.1900, עמ' 2).
- 28 במבט מסכם אל הומיל שחרבה בשואה, דיון מטרס"ו (1906): "מלבד הנוער הלאומי והסוציאליסטי היתה בהומל גם חברות [=התארגנות בחורים] חרדית בשם תפארת בחורים שנוסדה בשנת תרס"ו [=1906] וקבעה שעורים לתורה וגם מנין מיוחד לתפילה היה לה באחד האולמים הגדולים בעיר" (יל"ג כהנוביץ, "הומיל", ערים ואמהות בישראל (עורך: י"ל הכהן פישמן), ירושלים תש"ח, עמ' 254).

14. וולקוביסק: כנראה זו שבפלך גרודנה, או וילקוביסק בפלך סובלך;
 1902³⁰
15. וילקומיר: ליטא; 1898³¹
16. וילקי: פלך קובנה; 1899³²
17. זאולודאק: פלך וילנה; 1901.³³ מושם דגש על ייסוד על-ידי הציונים.
18. זוסלה: פלך וילנה; 1896;³⁴ מקום חשוב לענייננו; יוזכר להלן בקשר לפעילותו של הרב סרואלוב. הושם דגש על פעילות חינוכית בשבתות.
19. טבריג: פלך קובנה; 1900;³⁵ על פי דיווח מ-1901, הוקמה בעקבות ביקורו של הרב של ויזון (אפשר שוטט בעיירות והטיף להקמת חברות

-
- 29 "חברת 'תפארת בחורים', אשר מטרה להפיץ דעת תורתנו ותולדות עמנו בין הצעירים בע"מ, גם היא תשגשג, ומדי שבת בשבתו ינהרו המון אדם רב נער וזקן, לביהכ"נ, לשמוע תנ"ך ו'חיי אדם' מפי אחד הציונים, המלהיב בדבריו החמים את לבות שומעיו לאהבת ציון ולכל קודשי ישראל" (המליץ, 11.9.1900, עמ' 2).
- 30 מוזכר בית מדרש "תפארת בחורים" (המליץ, 10.2.1902, עמ' 4).
- 31 "בשנת 1898 נוסדה בעיר חברת 'תפארת בחורים', שמטרתה היתה ללמד את בני הנעורים חוכמת ישראל, לשון ברית ולייסד ספריה" (פנקס הקהילות [לעיל הערה 10], עמ' 242).
 מה טיבה של חכמת ישראל זו? קשה לדעת.
- 32 "מביעים צעירי העדה תודה לה' מרדכי צעחאווסקי על יסדו בית עקד ספרים וחברת תפארת בחורים" (הצפירה, 21.1.1900, עמ' 2).
- 33 "אגודת הציונים אשר בזה התעוררה גם היא לפעולות ומעשים הגונים ובהשתדלותה נוסדה בזה אגודת 'תפארת בחורים' שנועדה להטיף לפני הפועלים ובעלי המלאכה פרקים בתנ"ך והלכות ד"א [=דרך ארץ]. כמעט כל בני העדה משתתפים בפעולות הציונים" (הצפירה, 26.2.1901, עמ' 3).
- 34 "זה לא כבר נוסדה בעירנו חברה טובה ומועילה והיא 'תפארת בחורים' ומטרתה כי בחורים ואנשים פשוטים, אמני יד, שכירי יום ועגלונים יתאספו ללמוד ולדעת תורת ה' ומצותיה בדיני השו"ע, יבחרו להם מורה היודע את אשר לפניו והוא יורה להם את הדרך אשר ילכו בה, והפעולה אשר פעלה החברה על בני הנעורים ראינו עין בעין, כי נערים אשר לא ידעו אף צורתא דשמעתא קנו להם עתה ידיעה בספר, וכבר נתנו ידם להחברה הנ"ל כארבעים חברים, ויש לקוות כי ברבות הימים תעלה החברה מעלה מעלה, בליל מוצש"ק פרשה מקץ עשו להם בני החברה נשף חשק ויחנכו את הבית, והרב דעירנו נשא מדברותיו מעניני דיומא. מי יתן והיתה עירנו למופת לערים אחרות וממה יראו וכן יעשו" (הצפירה, 19.4.1896, עמ' 4) וכן ראו המליץ, 26.6.1896, עמ' 2.
- 35 "הרה"ג ר' מאיר אלי' וויינער אב"ד דוויזון (פ' קאוונא) [...] מביע ברכתו לאשר והצלחת החברה 'תפארת בחורים' שנתייסדה בטויראנגען עפ"י השתדלותו בקיץ תרנ"ח ונדב" (המליץ, 15.6.1900, עמ' 4).

שכאלה).³⁶ דווח על מיקום מיוחד,³⁷ על מתח בין ציונים ל"קנאים"³⁸ ועל תקנות מיוחדות.³⁹

20. ינובה: פלך גרודנה; 1900⁴⁰

21. לומז'ה: פולין הקונגרסאית, פלך לומז'ה; 1897;⁴¹ מצטיירת יזמה של קבוצה "אשר התאחדו ויבחרו למו מורה הגון", ויש ידיעה כי "היוזם היה המגיד הקנאי ר' אליקים גציל".⁴²

36 "שביקר את עירנו ובדבריו הנמרצים עורר את בני הנעורים פה להיות לאגודה אחת" (הצפירה, 31.12.1901, עמ' 3).

37 "במניין תפארת בחורים" (המליץ, 9.5.1899, עמ' 7).

38 "כי הציונים משתדלים בכל מקום שהם לחבב על העם את דתנו וכל הקדוש לנו. בעירנו היו צעירים רבים אשר עוד בילדותם נמסרו לבעלי מלאכה ובמשך שנים אחדות שכחו גרסא דינקותא ויגדלו ללא תורה וד"א. יש ששמחו בבערותם ובהפקירא ניחא להם לעשות מעשים מגונים; אולם רוב הצעירים אשר לא טפש לבם משכל התאונו על גורלם ורצונם להקדיש עתותיהם הפנויות ללימודים, ויביעו צערם ויגונם על כי אין בזה אגודה כמתכונת האגודות בערים אחרות שנועדו ללמד תורה וד"א לנערים גדולים אשר מסבות שונות ושפתנו בילדותם. אפס כי בעירנו לא נמצאו בין הקנאים החרדים אנשים שיצאו לעזרת הצעירים ההם וליסד איזה מפעל טוב לטובת חנוכם. כי הם אך יכולים למצוא מגרעות במעשי אחרים ובעצמם לא ינקפו אף באצבע קטנה לטובת הכלל. ויתעוררו בני ציון היקרים אשר בזה ויקחו את המכשלה תחת ידם, וזה כשנתים יסדו בזה אגודת "תפארת בחורים" אשר בראשה עומדים הנכבדים הרש"פ וואלק ומורשה ועד האדעסי הרמ"י גארדין, שקבלו עליהם להטיף לקחם לפני צעירי בעה"מ במשנה, תנ"ך ודברי הימים שלעמלק"פ. פעולת המוסד הנעלה כבר נראת לטובה וחברים רבים אשר לא ידעו כמעט פסוק כצורתו הנה ידם רב להם עתה במשנה ובתנ"ך כ"ז יד הציונים עשתה" (הצפירה, 17.7.1900, עמ' 1).

39 "מלבד זה ראויות להיזכר לשבח תקנות האגודה אשר על פיהן מתנהגים החברים ביחס איש לרעהו. ע"פ התקנות ההן מחויבים החברים, אם יחלה אחד מהם ונפל למשכב, לשלוח מקרבם שני אנשים לשמור על החולה משמרת מסח ולשרתו ככל שאפשר. האגודה יסדה לה 'קופת חסכון' אשר ממנה יתמכו במלוות כסף לחבר בעת דחקו. בין החברים ימנו ציונים נאמנים המשתדלים להפיץ את הרעיון הציוני" (הצפירה, 31.12.1901, עמ' 3).

40 "כן נוסד שמה המפעל 'תפארת בחורים' שנועד להטיף לפני צעירי האומנים ובעלי המלאכה פרקים במשנה וש"ע, בראש המפעל הזה עומד הר"מ וואלוועלסקי המפיץ תורה ברבים שלעמלק"פ" (הצפירה, 1.5.1900, עמ' 1).

41 "ראוי להזכיר ולשבח את החברה 'תפארת בחורים'. חבריה בחורים פשוטים מבעלי המלאכה, אשר התאחדו ויבחרו למו מורה הגון אשר ילמדם פעמים בשבת תורה (פרשת השבוע עם פירש"י) וקיצור ש"ע. הדבר הזה כבר הראה פעולתו לטובה על מצבם המוסרי של הנערים" (הצפירה, 24.3.1897, עמ' 8).

42 במבט מסכם הוגדרה האגודה כך: "תלמוד תורה של ערב, תפארת בחורים", שנוסדה לפי הכותב בשנת 1896, "היוזם היה המגיד הקנאי ר' אליקים גציל, 'המוהקני האחרון'

22. **לוצק**: פלך ויטבסק; ⁴³ הדגש על פעילות בשבתות.
 23. **לידה**: פלך וילנה; 1895; ⁴⁴ דווח על התייחסות לרב ריינס, ⁴⁵ דבר שישי בו עניין בגלל זיקתו העמוקה של ריינס לתנועת המזרחי ולציונות.⁴⁶
 24. **לינקובה**: פלך קובנה; ⁴⁷ 1901
 25. **מדמיווקה**: פרבר קיוב, פלך קיוב; ⁴⁸ 1898

במחנה המטיפים הקנאים. ר' אליקים גציל יסד חברות כאלה בכמה עיירות ולא פסח גם על לומזה. תפקיד החברה היה לרכז נערים מבני העניים שיצאו מן הכיתות הנמוכות בתלמוד תורה ונמסרו לבעלי מלאכה, בעודם רכים בשנים, ולהשלים בערב את ידיעותיהם בתורה כעין 'תלמוד תורה של ערב'. בכל ערב היו מתכנסים נערים כאלה, לעשרות לתלמוד חומש עם רש"י, שולחן ערוך, חיי אדם, ולפעמים גם משנה וגמרא. הלימודים התקיימו כמובן בבתי המדרש. בערבי החורף היו דואגים להם לפת ערבית וכוס תה, והיו גבאים מיוחדים שסובבו בעיר ואספו תרומות לשם זה [...]. תפארת בחורים היתה קיימת בלומזה למעלה משתי עשרות שנים. מן העסקנים והמורים שלא על מנת לקבל פרס היו ר' לייבל ביאליסטוצקי ור' לוינזון, סוחר הקמח "יו"ט לוינסקי, ספר זיכרון לקהילת לומזה, תל אביב תשי"ג, עמ' 126).

43 "לפני שנה אחת נוסדה בעיר הזאת אגודה בשם "תפארת בחורים" להתאסף בכל שבת ומועד לשמוע לקח בתורת ה' מפי מורה. באגודה זו ימנו בעלי מלאכה ומשרתים, ושומרים הם את תפקידם לתפארת העדה" (הצפירה, 1.1.1900, עמ' 3).

44 "מלידא מודיעים כי נוסדה שם זה זמן לא כביר חברה "תפארת בחורים" אשר תעודתה לטעת רגשי קדש בין בעה"מ [=בעלי המלאכה]. בכל יום ויום יתאספו בבית המיוחד להם יותר ממאה בחורים ויקשיבו לקח מפי הנכבד יצחק דוימעטראווסקי. מספר המקשיבים לקח הולך וגדול. מי יתן וממנה יראו ויעשו ערים אחרות כמוה לטעת בלב צעירי בעה"מ מוסר וד"א" (המליץ, 26.6.1895, עמ' 3).

45 "בימים האלה נוסדה פה אגודה בשם "תפארת בחורים", חבריה המה הפועלים החניכים כקטנים כגדולים החפצים לקיים בידם התורה והמלאכה כאחד, וישכרו חדר אחד מבית הת"ת הישן ובו יתאספו מחניכי הפועלים כשמונים איש מדי יום בערב ומדי שבת בשבתו ובכל עתות הפנאי להן להקשיב בתורת ה", חיי אדם, הלכות דרך ארץ, פרשת השבוע והפטרות מתובל בדבר אגדה או מדרש מפי האיש הישר והנבון ר" יצחק דוימיטרווסקי חנם; ומיום ליום יגדל וירחב חוג מפעלותיה, כי יתרבו צעירים החפצים להמנות בין חברי ועד לתורה, ולטוב יזכר הרב הגאון הראב"ד דפה ר יצחק יעקב ריינעס, כי השתדל בכל עוז להשתתף בדבר המצוה להרחיב חוג מפעלו הטוב, להגדיל תורה ולהאדירה, כי הוא מעורר והוא המבטיח להחברה הזאת לתת מורים חנם אין כסף" (המליץ, 6.5.1895, עמ' 3).

46 בהמשך התרכזה פעילות התנועה בלידא ב"קלייזל" "תפארת בחורים" ששמו נקשר לפעילותה; נוסד בשנת 1910. "גנוזוביץ, "האגודה והקלייזל" תפארת בחורים", בתוך: א' מגור, "גנוזוביץ וא' לנצט (עורכים), ספר לידא (עמ' 196-197), תל אביב תש"ל.

47 המליץ, 2.5.1901, עמ' 4.

48 "גם צעירי העיר התעוררו לפני ימים אחדים, ובהשתדלות ה" א"ל גאנאפאלסקי נוסדה שם חברה בשם "תפארת בחורים", אשר מטרתה להפיץ בין בני הנעורים דעת חכמת ישראל,

26. מזריץ': פולין הקונגרסאית, פלך שדליץ; המקום סמוך לבריסק (ניתן לדבר על "רוח ליטאית"); 1900⁴⁹;
27. נובגורד: פלך לומז'ה⁵⁰;
28. ניפולומיצי: כנראה סמוך לקרקוב, פולין הקונגרסאית; 1901⁵¹;
29. ניקופול: פלך יקטרינוסלב; 1900. דווח על טיפול בנושאים כגון בתי ספר לילדי העניים⁵²;
30. סופוצקין: פולין הקונגרסאית, פלך סובלק; 1900; זיקה ל"נאורים" – משכילים⁵³;
31. סטוקלישוק: פלך וילנה; 1902⁵⁴; היזמה להקמה הייתה של צעיר בן הרב.

תולדות עמנו ושפ"ע [=שפת עבר] ותקותם ליסד בקרוב גם בית מקרא ספרי שפ"ע ורוסיא" (המליץ, 1.10.1898); הזיקה של הנאמר לחלק הקודם בכתבה מצביעה על אגודה בעלת אוריינטציה ציונית.

49. "[...] מתנים תהלת הרא"ב גאלדפארב על השתדלותו ליסד שמה אגודת "תפארת בחורים" שנועדה ללמד לבעלי המלאכה בשעות קבועות יום יום פרקים בתנ"ך ודברי ימי עמנו. חברי האגודה ירבו מיום ליום וימעטו הולכי בטל" (הצפירה, 17.7.1900, עמ' 1).

50. עדות מתוך זיכרון; בכתבה לזכרו של יעקב טוביאש (1900–1970), שגדל בעיירה, סופר על ילדותו: "כאשר גדל הצטרף לחברת נוער בשם "תפארת בחורים". חברה זו הוקמה על מנת להקנות לימודי קודש גם לבני נוער אשר נאלצו לעזוב את הלימודים על מנת לסייע בפרנסת המשפחה. יעקב היה בין האברכים אשר התנדבו ללמד נוער זה, ואף כי היה עדיין נער בעצמו, כבר ניבאו לו עתיד מזהיר" (<http://www.tzafonet.org/il/kehil/>) (school_tzafonet/tzafata). מדיווח זה מסתמן כי החברה במקום הייתה קיימת לפני מלחמת העולם הראשונה.

51. "בעירנו התאחדו הבחורים לאגודה בשם "תפארת בחורים", ומטרתה הוא לקבוע שיעורים תמידיים בכל יום בש"ס ופוסקים, והשבת יום עצרת הוא להם; להקהל בו גם את ה"אינים יודעים" ללמדם פרקי אבות וחומש עם רש"י. ביום השבת העבר היה מעון החברה כמעט צר מהכיל את הנאספים ללמוד ולשמוע. מר חיים טייטלבוים, בן הרב פה, נשא מדברותיו לכבוד חנוכת החברה ודבריו העירו מחיאות כפים. גבאי ח' "בית הכנסת" החליטו לתת להם לשכה מיוחדת למטרת חפצם, וגם כסף נתן להם מאת נדיבים לקנות ספרים. האורגניזציה החלה בסדרים מועילים ובאופן נעלה, מי יתן והאגודה הזאת תהיה פוריה למשוש מיסדיה" (המגיד, 9.5.1901, עמ' 6).

המליץ, 10.11.1900, עמ' 1.

53. "[...] נוסדה אגודת "תפארת בחורים" אשר כל הצעירים בני הנאורים שבעיר נתנו ידם לה. תעודת האגודה ומגמתה הן: להפיץ דעת ש"ק ודברי ימי עמנו בין ההמון הגס. האגודה אשר מספר חבריה עולה לששים איש ממלאת תפקידה באמונה ובחריצות" (הצפירה, 8.1.1900).

54. "ע"י בן הרב האב"ד נוסדה אגודת "תפארת בחורים" ללמד לצעירים יום יום שיעורים בתנ"ך וחכמת ישראל" (הצפירה, 26.3.1902, עמ').

32. פלונגינאן: פלך קובנה; 1902⁵⁵
33. פרוז'אני: פלך גרודנה; 1900; ⁵⁶ אוריינטציה ציונית; התנגדות חריפה לפעולות האגודה עד כדי הפסקתן והחלפתה באגודה בשם "פרחי ציון" שתוכני פעולתה היו דומים ביותר.
34. קובנה: 1903⁵⁷
35. קיידן: פלך קובנה; 1896. נתקבלו תרומות מהחברה ליישוב ארץ ישראל. מוזכרת יזמתו של סרואלוביץ הקשור לענייננו.⁵⁸
36. קראטינגה: פלך קובנה; 1902⁵⁹
37. קריניק: פלך גרודנה; 1898; הייתה זיקה לציונים. ב־1900 דווח כי ה"קנאים" הפריעו ליומה זו,⁶⁰ וככל הנראה נכשלה.
38. ראזינאי: פלך הוראדנא; 1893; ⁶¹ הדגש לימוד מלאכה לבני עניים.
39. שאוללי: ליטא; 1898⁶²
- אפשר להוסיף לרשימה זו מקומות שהייתה בהם פעילות בתקופה שאחרי מלחמת העולם הראשונה אך ניצניה כנראה בתקופה הקודמת.⁶³
- 55 "נוסדה פה אגודת לומדים בשם "תפארת בחורים" בהשתדלות ראש מתיבתא מ. ז. פאיוועשאוויתש. מטרת האגודה ללמד שיעורים יום יום בתנ"ך וש"ע לפועלים ולאומנים צעירים בימים" (הצפירה, 13.8.1902, עמ' 3).
- 56 מלבד תנ"ך, עין יעקב לומדים גם היסטוריה (דברי ימי ישראל של גרץ), מתכנסים "מדי יום ביומו בערב" (המליץ, 26.4.1900, עמ' 1).
- 57 רשימת תרומות לפי בתי כנסת: "קלויו ר"צ נאוויאזסקי [...] מ"תפארת בחורים" ע"י דב קוביץ וליב רעזניק [...]" (המליץ, 18.9.1903, עמ' 4). "אליהו ליב איציקאוויץ בברכו את הרה"ג ליב נייווידעל על יסדו פה אגודת "תפארת בחורים" נדב [...] קאונא" (המליץ, 22.1.1901, עמ' 4).
- 58 "חשבון כסף הנדבות ליא"י בקערות עיו"כ בקידאן"; "מקלויו של תפארת בחורים ע"י יחיאל סראלאוויץ" (המליץ, 26.10.1896, עמ' 7).
- 59 "בהשתדלות הרה"ג אב"ד דפה נוסדה אגודת "תפארת בחורים" ללמד תנ"ך ושפ"ק [=שפת קודש] לצעירי האומנים והפועלים שכירי יום" (הצפירה, 19.6.1902, עמ' 2).
- 60 למדו "דעת שפ"ק [=שפת קודש] ולמודי התנ"ך" (הצפירה, 7.11.1900, עמ' 4).
- 61 "החברה "תפארת בחורים" תעלה כפורחת, מטרתה ללמד בני הת"ת (אשר לא יצליחו ללמוד) מלאכה, למלאת כל מחסוריהם עד אשר ימצאו חית נפשם מעמל כפיהם, כי אמנם מה רע ומר גורל הנערים אשר לא ידעו מלאכה, והיה כי יגדלו ולא ידעו אל מה לפנות, משם החברה תבין קורא יקר כי ידי בחורים יסדוה, הם המה צעירי המשכילים מ. י. פינס ומ. א. פינס, בחורי חמד אשר רוח נדיבה נטע ה" בלבותם" (המליץ, 5.3.1893, עמ' 2).
- 62 על איסוף כסף בקערות יום הכיפורים, מתייחס ל"תפארת בחורים" (המליץ, 19.10.1898, עמ' 8).
- 63 מעניין סיפורה של אישישוק. נאמר כי השמש האחרון באישישוק ישראל יוסף חניסקי היה נותן שיעור ב"תפארת בחורים" בין מנחה לערבית (Yaffa Eliach, There Once Was)

בצד המסקנה העולה מרשימה זו על עצם התפשטות התופעה בשנים הנדונות, יש מקום לראות את היקלטותו של השם "תפארת בחורים" ההולך ומועדף משמות אחרים. אם ניקח לדוגמה את סלובודקה, פרברה של קובנה, הרי שבמקום זה דווח על הקמת אגודה בשם "פרחי עלומים" שהתמקדה בלימוד תורה לצעירים עובדים;⁶⁴ והנה שם זה נשכח, ו"תפארת בחורים" הועדף ממנו.

a World – A Nine Hundred Year Chronicle of the Shtetl of Eishishock, Boston, Toronto, New York, London 1998, p 138). זיסל חינסקי שעלה לארץ כבחור צעיר מספר על אביו ישראל: "[...] אבי למד בראדין בישיבתו של החפץ חיים. כל ימיו, גם כשמש, המשיך ללמוד וללמד. בין השאר היה מעביר שיעור קבוע לקבוצת צעירים ממוצא פולני וליטאי שנקראו "תפארת בחורים". אותם בחורים שהיו בעיקר בעלי מלאכה ושוליות, רצו ללמוד מדי יום בבית המדרש בין מנחה למעריב. לאות הוקרה לאבי על שלימד אותם הגישו לו התלמידים מנורת נפט מיוחדת, עלה חרטו את שמותיהם ותודתם על הבא אור התורה לחייהם" (מנחם דולינסקי, השטעטל עשה עלייה, בשבע, 43, [22.5.03]). יצוינו גם: דרובין (ליטא): "הנוער הדתי היה מאורגן בסניף של חברת "תפארת בחורים" (פנקס הקהילות – ליטא, עמ' 210). לאחוה (והלין): סופר על הרב אברהם אושרוביץ (1868–1942): "[...] למד בישיבת וולוז'ין, והוסמך בידי הנצי"ב ור" יצחק אלחנן ספקטור. היה רבה של לאחוה ושם הקים בין היתר את חברת "תפארת בחורים", שבה למדו כל ערב תנ"ך וגמרא" (ראשונים למרד, לחווה. פנקס הקהילות, ווהלין ופולוסיה, עמ' 261–262). סוקולוב (פולין): דיווח מ'1918; ברשימת תרומות: "נאסף ע"י הי. בראהן בנשף שנערך ע"י החברה "תפארת בחורים": [...] (הצפירה, 21.3.1918, עמ' 22). קובנה: היא ופרבריה מוזכרת כאן בהקשרים שונים. על ההתפתחויות בפניסק ראו הערות 186–187.

64 לפני שנה נוסדה בעירנו חברת "פרחי עלומים", בהשתדלות מר דוד קאפעלאוויץ (איש שקוד), ומטרתה לאסוף תחת דגלה צעירי הפועלים בעת שהם פנוים ממלאכתם לשמוע לקח מפי מורה נאמן ומלמד להועיל אשר ילמדם תנ"ך ומשניות ויטיף להם פעם בפעם דברים נכוחים להוורתם הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון למען יהיו לאנשים מועילים בחברת האדם. הר"ר ד. קאפאלאוויץ מיסד החברה הזאת עשה דבר טוב ונכבד מאד לחניכנו, ובעצמו יטיף לקחו הטוב ויאציל מרוחו על הצעירים ללמדם פרק בדרך ארץ ובחקי הנימוס וזיכך המדות. ותחת אשר עד כה היו פרועים לשמצה ואחרי התפטרם מעבודתם השתוללו והשתובכו בראש כל חוצות, הנה עתה יצניעו לכת ומענים רק בלמודם. אף אמנם רכשו למו במשך השנה ידיעה לא מעטה בתנ"ך ואיזה מושג במשניות, ויש לקוות איפוא כי אם יחסו בצל החברה עוד כשנה או כשנתים יבינו היטב בשפת קדשנו וידעו לקרוא פרק במשניות. לפי שעה עולה מספר חברי החברה רק לארבעים איש, אולם מיום ליום ירבו צעירי הפועלים להסתפח אל הח' [...] (המליץ, 1.1.1895, עמ' 4). קשה למצוא תיאור ברור יותר לחברה מהסוג הנדון, אלא שזו אינה נקראת עדיין "תפארת בחורים"! וראו להלן הערה 71.

ערי שדה ועיירות – תהליכי ייסוד ומאפייני פעילות

הנתונים שהוצגו בסעיף הקודם מצטרפים לפסיפס שיש בו קווי דמיון מהותיים ובצדם שונות ומגוון. אשר ל"תכניות הלימודים" ודרכי ההפעלה שלהן: קטעי העיתונות שהובאו מרבים לפרט את החומר הנלמד. והנה, מבלי תכנית מחייבת, קהל היעד של אגודות "תפארת בחורים" חייב הסתפקות בלימודי קודש פשוטים. בצד ביטויים כלליים ביותר דוגמת "לימודי קודש"; "ויקשיבו לקח"; "חכמת ישראל" (סטוקלישוק), עולה התמקדות ב"פרקים במשנה וש"ע" (ינובה). ברוב רובם של המקומות מודגש לימוד התנ"ך בצד הלכה: הדגשת "תורה (פרשת השבוע עם פירש"י) וקיצור ש"ע" (לומז'ה), הפניות לתנ"ך בכללותו: "תנ"ך וש"ע" (פלונגיין); "פרקים בתנ"ך והלכות ד"א [=דרך ארץ]" (זאלודאק). דגם בסיסי זה מופיע כמעט בכל האגודות, כשלעמים הוא מפורט יותר: "פרשת השבוע באמרות טהורות מיוסדות ע"ד הפשט הפשוט, וגם דלה ידלה להם מדי פעם בפעם, פניני מוסר השכל ואמרי יושר מדברי תורתנו ומדרשי חז"ל" (אלקסוט). במקומות לא מעטים מודגשים לימודי היסטוריה ולשון עברית: "תנ"ך, חיי אדם ודברי ימי ישראל" (בנדין); "דעת ש"ק [=שפת קודש] ודברי ימי עמנו" (ספצקי); "תנ"ך ודברי ימי עמנו" (מזריץ). ההתרשמות היא שלימוד ההיסטוריה והלשון עברית מאפיין בעיקר את האגודות הציוניות. פה ושם יש התייחסות לרמות של לומדים, קרי הבחנות בין המוכשרים יותר - "שיעורים תמידיים בכל יום בש"ס ופוסקים", לאלה שפחות - "להקהל בו גם את ה"אינם יודעים" ללמדם פרקי אבות וחומש עם רש"י" (ניפולמיצי). יש שנזכרים גם לימודים מעשיים: "ללמד בכל מוצש"ק לצעירים ההם דעת קרוא וכתוב וחכמת החשבון" (בנדין) וגם דברי הגות ואף אמנות: "כגון לימודי תנ"ך ועיון בספר "חורב" של הרב שמשון רפאל הירש, [...]), העלתה האגודה מחזה פרי עטו של אייזק מיקרינוסלב משיבת טלוז. המחזה עסק בסגירת ישיבת וולוז'ין [...]".

אשר לזמני הלימוד: יש מקומות שהתמקדו בעיקר בלימודים בשבתות ובמועדים: "חבריה הם צעירי האומנים ובעלי המלאכה אשר התגודדו בחוצות העיר בשבתות ומועדי ה'" (בנדין); "ומדי שבת בשבתו בשעה השנייה אחרי הצהרים יבאו כל הצעירים הקטנים עם הגדולים" (זוסלה); "להתאסף בכל שבת ומועד לשמוע לקח בתורת ה'" (לוצק), באופן שמזכיר את "בתי ספר לבאי שבת" שהיו קיימים באימפריה הרוסית כבר במחצית השנייה של המאה ה"ט ושימשו מסגרות חינוכיות יהודיות לנערים עובדים. במקומות לא מעטים הופך הלימוד ליומי, בדגש מיוחד על לימודי ערב.

אשר למיקום: בדרך כלל הלימודים התקיימו בבתי מדרש ובבתי כנסת שאפשרו זאת; פעמים בלשכה מיוחדת בבית הכנסת שניתנה על ידי הגבאים

(ניפולמיצי). יש שהתגבשו מניינים מיוחדים: "מניין תפארת בחורים" (טיבריג); במקומות מסוימים "מתאספים בכל ערב אל בית אחד החברים" (ווילקי), "וישכרו חדר אחד מבית הת"ת הישן ובו יתאספו" (לידה), ובנוסח אחר: "בכל יום ויום יתאספו בבית המיוחד להם יותר ממאה בחורים" (לידה).

דווח גם על מספרי המשתתפים: "מתאספים כשלושים צעירים בבהמ"ד" (אראן); "שישים איש" (ספצקין); "וחברי האגודה ירכו מיום ליום" (מזריץ); "כמעט צר מהכיל את הנאספים ללמוד ולשמוע" (ניפולמיצי); "[...] אשר בראשיתה היה מצער ואך כעשרים צעירים נמנו בין חבריה עולה מספר חבריה כעת לשמונים נפש" (טבריג); "אגודה ציונית שמספר חבריה עולה למאה וחמישים איש, ולה סניפים שונים, "תפארת בחורים", "פועלי ציון", וגם "שפה ברורה" (אהומן); "יותר ממאה בחורים" (לידא). בסך הכול היו אלה מספרים לא קטנים בהתחשב בגודלן של העיירות, בשכבת הגיל הרלוונטית ובחתך האוכלוסייה המדובר.⁶⁵

השאלה הכלכלית שעמדה בפני האגודות הצעירות ראויה לדיון נפרד, אם כי אין ספק שלמרות האפשרות לנהל מפעל שכזה בצורה חסכונית מאוד תוך הישענות על מוסדות העיירה, הוא נזקק לתקציב בסיסי שלא היה תמיד קל להשגה בתנאי הדלות של חיי היומיום. העדויות שהובאו מאששות את הבעייתיות הזו ורומזות לפתרונות המסורתיים המבוססים על מגבית ציבורית או על נדיבות הלב של מי שידו משגת לתרום. הקטע הבא מלמד על המצוקה ועל הניסיון להתמודד עמה: "אל הנדיבים בעירנו. מחלת החברה "תפארת בחורים" אשר מטרתה ללמד לבני עניים בני הת"ת מלאכה אשר יוכלו למצוא ממנה את חית נפשם למען לא יהיו כבואם בימים, אם לא ידעו מלאכה למשא על הקהל, נוראה מאד; אף כי צעירה לימים היא בכל זאת כחותיה הולכים ודלים מיום ליום. ויען מה? – יען כי אין תומך בידיה". הקטע שפורסם ברוזינאי באייר תרנ"ד (מאי 1894)⁶⁶ פונה במישורין לתרומה תוך העלאה ישירה של החשש מ"משא על הקהל". הנה כי כן, תהא הפעילות צנועה ככל שתהיה, יש צורך גיוס כוחות מקומי בדרך שנקטו בה דורות על גבי דורות של תמיכת נדיבי העיירה.

65 בהנחה כמובן הם אמינים. לא נטעה כמדומה אם נחשוש מהפרזה מסוימת במספרים שנוהגים הכותבים בעיירות קטנות לכתוב כדי לשוות להן משנה חשיבות.

66 הוא פורסם בעמוד השער של "הצפה" – "מכתב'עתי" שבועי מקומי שיצא לאור ברוזינאי, מדובר בשנה הראשונה גיליון מס' 12. הוא כתוב בכתב יד. המקור בארכיון של קלויזנר ב"ארכיון העם היהודי", תיק מס' 34. על "תפארת בחורים" ברוזינאי לעיל ברשימת האגודות. מטרתיה מוגדרות שם באופן דומה לקטע שמובא כאן, אך היא מצטיירת שם כ"פורחת", ואין לנו אלא לשער כי פקד אותה משבר כלכלי.

מתוך תמונה מגוונת למדיי זו משתקף כמדומה מצב הרווח במפנה המאה התשע עשרה והעשרים; ומאליה עולה השאלה בדבר הכוחות שהניעו את היווצרות האגודות הללו בזמן האמור. התמונה היא ספוראדית, תמונה של נוכחות או צמיחה של מרכזים מקומיים רבים ללא תלות באיזה מרכז אדמיניסטרטיבי גדול, וללא ספיגת השראה מאיזו יד מכוונת. הביטויים: "נוסדה בעירנו" (זוסלה); "בחורי ישראל התחברו לאגודה אחת" (אלקסוט); "בהשתדלות תופסי התורה הצעירים הלומדים פה" (אוראן); "רחש לב אחדים מצעירנו דבר טוב" (ביאליסטוק); "אשר התאחדו ויבחרו למו מורה הגון" (לומז'ה) ודומיהם, משקפים כמדומה התארגנות עצמית העומדת ביסוד התהליך שהוביל להקמת האגודות. אין להתעלם מכך כי בתיאורים הללו נזכרו – בשמן ובתוארן – דמויות ספציפיות רבות של מייסדים, מעניקי חסות רוחנית או חומרית ותומכים מקומיים: "גם צעירי העיר התעוררו לפני ימים אחדים, ובהשתדלות א"ל גאנאפאלסקי נוסדה שם [...] (מדומייקה); מהם זוכים להערכה רבה ולתהילה: "בהשתדלות הרה"ג אב"ד דפה נוסדה אגודת [...] (קרטינגה); תרומה המזכירה את "הרה"ג ליב ניווידעל על יסוד פה אגודת [...] (קובנה); "בעמל הר"י ווראנצבערג והשתדלותו נוסדה בזה אגודת [...] אמנם קשה מאד לאיש אחד לשאת טורח הענין הנעלה הזה [...] (בנדין); "מתנים תהילת הרא"ב גאלדפארב על השתדלותו ליסד שמה אגודת "תפארת בחורים" [...] (מזריץ); "ולטוב יזכר הרב הגאון הראב"ד דפה ר' יצחק יעקב ריינעס, כי השתדל בכל עוז להשתתף בדבר המצוה להרחיב חוג מפעלו הטוב, להגדיל תורה ולהאדירה, כי הוא מעורר והוא המבטיח להחברה הזאת לתת מורים חנם אין כסף" (לידה). פעמים מצטייר המייסד כמי שנוסע מעיירה לעיירה: "הרה"ג ר' מאיר אליהו ווינער אב"ד בעיר וויזון שביקר את עירנו ובדבריו הנמרצים עורר את בני הנעורים פה להיות לאגודה אחת" (טבריג); "ר' אליקים גציל יסד חברות כאלה בכמה עיירות" (לומז'ה). מכל מקום, הדגש הוא על דמויות מקומיות או על אידאליסטים שנרתמו למשימה גם מעבר למקומם.

בהקשר זה מעניין לבחון עמדות של אישים שהוכרו בציבור החרדי שבמזרח אירופה דאז כ"גדולי ישראל", וזאת לא רק משום שקשה לשער התפתחות של תנועה דתית ללא התייחסותם, אלא גם משום שהתייחסותם תהיה רלוונטית להתפתחות "תפארת בחורים" אחרי המלחמה. ובכן, התייחסות שכזו עולה לכאורה במבטו המסכם של הרב חיים עוזר גרודזינסקי בדבריו באחת מאיגרותיו המוכתרת בכותרת "בשבח המפעל תפארת בחורים": [...] "תפארת בחורים" הנהו מוסד עתיק, זה יותר מיובל שנה, מאז נמצאו גדולים יחידי סגולה ואנשי מעשה שהכירו והתבוננו בנחיצות המפעל לאלה מבני עמנו שהיה מלאכתם קבע,

בעלי בתים, אומנים ופועלים, שדיעתם בתורה משחר טל ילדותם היתה מעוטה, שיקבעו עתים לתורה ויהיו מזוינים בידיעות התורה, ורבים הם התלמידים שלמדו והתחנכו שם והצטיינו בהליכות דרכם בקודש ויהיו בנעוריהם לתפארת – בחורים ולעת זקנתם עטרת – זקנים [...]”⁶⁷. דוק, בדברים אלו שנכתבו בשנת תרצ"ב (1932), לדעת מחברם "זה יותר מיובל שנים" אחרי תקופת הייסוד, נטבע זיכרון יזמתם של "גדולים יחידי סגולה ואנשי מעשה". השימוש במונח "גדולים" מובנה בשיח החרדי; על כל פנים, גם לדידו אין זה סיפור הקמתו של מפעל יחיד ולא של גוף מאורגן ומסודר!

בזיכרונות אחרים בדגש חרדי מופיע ה"חפץ חיים". כך מתוארת השראתו בפי הרב משה ברנשטיין - לימים מנהל מפעל "תפארת בחורים" בפניסק ומי שמצטייר כי ידיו רב לו בארגון המפעל בפולין (להלן) - המביא דברים ששמע במישרין מפיו: "לאחר מלחמת העולם הראשונה נתגלגלה לידי הזכות, והוזמנתי לראדין אל החפץ חיים זצ"ל, ובין הדברים שהשמיע באוזניי, אמר כדלהלן: 'כימי נעוריי הייתי נוסע מעיירה לעיירה ומארגן בהן חברות "תפארת בחורים", שבהן ניתנה לבני הנעורים שלנו האפשרות ללמוד בשעות הערבים תורה ומוסר. המלחמה האיומה [=מלחמת העולם הראשונה] החריבה את הכל, וממילא גם את החברות של "תפארת בחורים". עתה כבר זקנתי ואיני יכול עוד להמשיך את מלאכת הקודש, ברצוני לבקשך כי תתחיל בארגון החברות ואני מקווה כי תצליח בזה"⁶⁸.

מהדברים – מבחינת זמנם הם מתייחסים לתקופה שמיד לאחר מלחמת העולם הראשונה – עולה לא רק מעורבותו ויזמתו של "החפץ חיים" במה שמצטייר כחידוש המסגרת של "תפארת בחורים" אחרי המלחמה, אלא גם התפיסה הברורה כי המוסד הוקם על ידיו ב"נעוריו", ולא רק בעידודו האישי אלא גם בפעילות ממשית. אין להטיל ספק בהערצתו של הכותב ל"חפץ חיים" ובניסיון לתאר המשכיות במפעלו מצעירותו עד לזקנתו; אולם גם לדידו, לא סגולותיו (המוקדמות!) של ה"חפץ חיים" לכשעצמן הובילו להיווצרות התנועה אלא "עבודת השטח" שלו. התהליך הזה לא בוצע מתוך הקמת מסגרת ברורה או מרכז מסודר, אלא על דרך של "נוסע מעיירה לעיירה ומארגן בהן...". לשיטתו,

67 אגרות ר' חיים עוזר, לעיל הערה 3, איגרת ט, עמ' עג'עד.

68 הרב משה ברנשטיין, ויקהל משה, תל אביב תשמ"א, עמ' 17. וכן: [...] נוסדה על ידי ה"חפץ חיים" עוד לפני ששים שנה. כימי צעירותו נסע ה"חפץ חיים" למקומות שונים ויסד בהם סניפים של התנועה "תפארת בחורים" (מ' ברנשטיין, תפארת בחורים, פניסק – ספר עדות וזיכרון לקהילת פניסקארלין [עורך: ג' תמיר (מירסקי)], תל אביב תשכ"ז, עמ' 263).

והדברים עולים גם ממה שהשתקע בתיאורים מאוחרים אחרים,⁶⁹ תמיכתו המתועדת של ה"חפץ חיים" בהתארגנות המפעל אחרי מלחמת העולם הראשונה (להלן) יש לה לכאורה שורשים ממשיים בפעילותו "בימי נעוריו". אולם בדיווחים העיתונאיים ובזיכרונות שהובאו בסמוך לרשימת אתרי הפעילות של התנועה (לעיל), אין זכר לייסודם על ידי "החפץ חיים" או לכל פעילות אחרת שלו בנדון. לא כאן המקום לבחון את הפן ההיסטוריוגרפי של הסוגיה ואת השתקפות האירועים הללו בזיכרונות ובהגיוגרפיות על ה"חפץ חיים"; כל שנציין הוא כי עצם המנגנון של דמות תורנית הסובבת בין העיירות ומטיפה להתארגנות חברות שונות, כולל "תפארת בחורים", הוא בהחלט מתקבל על הדעת ומשתלב בתפיסת ההיווצרות הספונטאנית מקומית המוצגת כאן.

כללו של דבר, ניתן לראות את היווצרות "תפארת בחורים" כחלק מסדרת תהליכים ה"צומחים מלמטה" והמאפיינים את החברה השמרנית המגיבה בדרכה לאירועים הגדולים המשנים את צביונה של החברה היהודית המסורתית.⁷⁰ בהתייחס לאופי המקומי של התהליכים, יש מקום לציין רקע רחב יותר של

69 [...] בתקופתו הראשונה נוסד מפעל חשוב זה על ידי החפץ חיים, שעוד בצעירות היה נוסע מעיירה לעיירה ומארגן בהן חברות "תפארת בחורים", כשהוא קובע להם סדרי לימוד בחומש עם פירוש רש"י, שינון הלכות מתוך הספר "חיי אדם" ופרקי מוסר בספר "חרדים", ואז דרש בפניהם בענייני מוסר ויראה" (בסופה ובסערה – תולדות חייו ופעליו של הגאון והצדיק רבי שמואל וינטרויב זצ"ל [ללא שם הכותב], בני ברק תש"ס, עמ' רלב).

70 להלן הערתו של פרופ' מרדכי זלקין לתהליך זה: [...] תהליכים אלה, ללא יוצא מן הכלל, "צומחים מלמטה", ללא יד מרכזית מכוונת וללא בקשת "הרשאה" מצד סמכות תורנית, פוליטית או אחרת. במערכת החינוך היהודית דבר זה בלט ביותר, ומוסדות חינוך לסוגיהם ולגוניהם צצו כפטריות אחרי הגשם. לאור זאת אין כל ספק כי האוטוריטה הרבנית נפגעת בתקופה זו. העיתונות היהודית, המהווה מרחב שיח חדש, פתוח ודינאמי, ושאינה פתוחה לכללי ה"הסכמות", תורמת גם היא את חלקה. במקביל, ההנהגה הרבנית פועלת בעיקר במגמה של תגובה להתרחשויות, ובעיקר כשהן נוגעות לעולם התורה. על רקע זה יש להניח ש"תפארת בחורים", שלדעתי מהווה מרכיב אחד מניסיונות התגובה/התגוננות של החוגים השמרניים בחברה המסורתית לתהליכים עליהם הצבעתי לעיל, צמחה גם היא "מלמטה" ולא עלה על דעתם של מייסדיה להזדקק ל"הסכמה" רבנית כלשהי" (דברים שכתב לי בהתייחסו למתואר למעלה). על סוגיית התגובות הרבניות והסמכות הרבנית בליטא בכללותה, ראו מ' זלקין, "ארטאדאכסי העיר"? לשאלת קיומה של אורתודוקסיה בליטא במאה התשע עשרה", בתוך: "שלמון, א' רביצקי וא' פרויגר (עורכים), אורתודוקסיה יהודית – היבטים חדשים (עמ' 427-446), ירושלים תשס"ו, במיוחד עמ'

אגודות ותנועות שמטרתיהן היו דומות למדיי,⁷¹ אך "תפארת בחורים" הלכה ונתפסה בתודעה בהקשר מובהק של מתן פתרונות חינוכיים לנוער העובד. על רקע זה יש מקום לבחינת זיקה אפשרית לישיבות הליטאיות. בתקופה הנדונה הולכת ומתייצבת מערכת הישיבות – "ישיבות ליטא"; וקשה לזהות התאמה ברורה בין מקומות שבהן התפתחו ישיבות ובין אתרים של היווצרות "תפארת בחורים".⁷² במובן מסוים, ובמלוא הזהירות המתחייבת, אפשר לומר כי התארגנות "תפארת בחורים" באה לפתור את בעיית ההתקבעות המעמדית בחינוך הדתי, שבאה לידי ביטוי בישיבות אליטיסטיות ומנעה חינוך דתי ראוי מצעירים רבים.⁷³ אפשר כי הדגשים הציוניים או המשכיליים שרווחו ברבים מן הגופים החדשים שנוצרו, קשורים לצד של חדשנות שיש בהם, דהיינו חריגה מדגם החינוך המסורתי שקיבע צעירים רבים בעמדה נחותה ביחס לצעירים מיוחסים או אמידים מהם.

צדדים שונים של "תפארת בחורים" כמייצגת תופעה – פיזור גאוגרפי ומשמעותו, זיקה לתנועות אידאולוגיות שונות, מעמד בחברה היהודית, השתנות

71 לענייננו חשובה אגודת "בן זכאי" שפעלה בורבלן: – "אגודת בן זכאי" ללימוד ילדים גמרא בכל ערב ו"ספר האגדה" בשבת בצהריים (פנקס הקהילות – ליטא, עמ' 257); ברסין: "כמו כן היו במקום חברת "תפארת בחורים" (בראשות ר' אליהו אוליניק), חברת "בן זכאי" שבה קיבלו שיעור בתלמוד תמידי הגימנסיה, חברת ש"ס, חברת משניות וחברת "עין יעקב" (עמ' 645). ובמידת מה גם "פרחי שושנים", בלונגיאן; בקרטינגה: "בעיר פעלו חברת "תפארת בחורים" ואגודת ילדים "פרחי שושנים" שחבריה היו אוספים ספרים לבתי הכנסת" (עמ' 619).

72 דוגמה מעניינת ויוצאת דופן היא זו של לידה שבה הרב ריינס פעל באופן נמרץ למען "תפארת בחורים" המקומית. גם בהלוסק התקיימו ישיבה ואגודת "תפארת בחורים" זו בצד זו, אם כי אין מידע על זיקה ביניהן, וקשה לשער שר' ברוך בר ליבוביץ' יוביל מהלך של תמיכה במרכז המקומי של אגודת "תפארת בחורים".

73 ראו למשל דברי שטמפר במחקרו הבסיסי על הישיבות הליטאיות: "בחברות רבות משמשים מוסדות של חינוך גבוה כאמצעי לניידות חברתית. מבחינה תיאורטית, כך היה גם לגבי הישיבה הליטאית. ואולם המציאות הייתה מורכבת הרבה יותר. הניידות התאפשרה רק במגבלות רבות. במוסדות החינוך היהודיים בליטא פעלה מערכת טבעית של סינון, שהקנתה לצעיר ממשפחה מיוחסת או בעלת אמצעים יתרון ברור להגיע למעמד של למדנות. הסינון הזה נעשה כבר בשלב של החינוך היסודי [...] מערכת הלימוד היסודי הנציחה פערים חברתיים מדור לדור. גם תלמיד עני שהגיע ללימוד מתקדם התקשה להמשיך בלימודיו, הואיל ובשנות לימודיו לא היה יכול לסייע בכלכלת משפחתו. חשוב להדגיש, שלא מצאנו עדות לאידיאולוגיה מעמדית, של רבנים או של ראשי הציבור, נגד כניסת בני עניים לשכבת הלמדנים, ולהפך; אבל אידיאולוגיה לחוד ומציאות לחוד" (ש' שטמפר, הישיבה בליטאית בהתהוותה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 15).

במהלך התקופה, זיכרון ותודעה – כל אלה ראויים למחקר נוסף, ומה שנכתב בנדון לעיל אינו אלא רקע הדרוש להבנת התופעה בהקשרה הווילנאי.

מעמודי התווך של "תפארת בחורים" דווילנה – הרב יחיאל סרואלוב

גם מבלי להפליג בהערכות על מקומה של השפעת האישיות הבודדת על ההיסטוריה, ברי כי התפתחויות מהסוג שהוביל ליצירת מסגרות מקומיות דוגמת "תפארת בחורים" צומחות לא אחת ממפעלה של אישיות מובילה. בהתייחס למסגרת רבת החשיבות של "תפארת בחורים" שנוסדה בוויילנה בתחילת המאה העשרים, בולטת דמותו של הרב יחיאל הלוי סרואלוב (ישראלוב; תרל"ט-תש"ו 1879-1946),⁷⁴ שלימים עברת את שמו לישראלי, ונחשב לאחד ממנהיגי המזרחי ומראשי הציונות הדתית בוויילנה.⁷⁵ סרואלוב מלווה כמעט ארבעה עשורים של פעילות חינוכית אינטנסיבית, בין תחילת המאה העשרים ועד לערב החורבן הגדול, ואי אפשר להבין את תולדות "תפארת בחורים" בוויילנה מבלי להכיר את דמותו. לפיכך נקדים כמה מילים ספורות על האיש.

כהערת פתיחה נעיר כי להיותו ציוני בעל הכרה הייתה השפעה מרובה על צביונו של המפעל בוויילנה. סרואלוב הוא ניסה לעלות לארץ כבר בשנות העשרים, ולבסוף עלה יחד עם חלק מילדיו⁷⁶ בשנת תרצ"ד (1934), והשתלב כרב ומגיד שיעור בבית הכנסת הגר"א בתל אביב,⁷⁷ שם ניסה להמשיך את מסורת "תפארת בחורים".⁷⁸

74 לא הכול הזכירוהו; קלויזנר שמקדים במעט את תאריך הייסוד, מסתפק בהצגת ניסוח כללי שאיננו מתייחס למייסד: "לשם חינוך דתי של פועלים צעירים, שלא הספיקו ללמוד הרבה ב"חדר" נוסדה בשנת 1901 בעיר אגודה בשם "תפארת בחורים" (י' קלויזנר, וילנה ירושלים דליטא – דורות אחרונים 1881–1939, תל אביב תשמ"ג, עמ' 598). יצחק ברוידס שתיעד את גילויי הציונות בוויילנה, מסכם את פעלו: "מנהלו של המוסד "תפארת בחורים" הרב יחיאל ישראלוב הוא ציוני מסור ונאמן. בשנת תרצ"ד עלה לארץ ישראל ואף כאן – בתל אביב – המשיך בדרכו ויסד "תפארת בחורים" בביהכ"ס ע"ש הגר"א ז"ל מוויילנה" (י' ברוידס, וילנה הציונית ועסקניה, תל אביב ת"ש, עמ' 290).

75 כמנהיג ציוני מוכר הוא זכה לערך ב"אנציקלופדיה של הציונות הדתית": י' רפאל (עורך), "ישראלי (סרואלוב, סרואלוב, ישראלוב) יחיאל הלוי", אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ה' עמ' 510–511.

76 שתיים מבנותיו עלו ארצה בשנת 1922; אחת מהן, נחמה אונגר, נרצחה עם בעלה בפרעות תרפ"ט בחברון. בנו שלמה נפל במאבק עם הבריטים בשורות המחתרת, שניים מבניו – ירוחם וישראל נספו בשואה בוויילנה ובנובו סוויצ'יאן. ככל הנראה ההחלטה לעלות לארץ גמלה בלבו בעקבות רצח הבת בחברון (ריאיון עם אסתר רודי).

77 עלייתו התרחשה זמן קצר לפני הקמת בית הכנסת הגר"א ברחוב הירקון בתל אביב, בית כנסת שבו השתלב כרב (תחת חסותו של הרב יוסף צבי הלוי) ומגיד שיעור. בסביבה זו

האזכורים המחקריים המועטים יחסית של "תפארת בחורים" בוילנה (לעיל) פוסחים בדרך כלל על סרואלוב (ישראל קלויזנר איננו מזכיר לא אותו ולא את תוארו). אולם אין ספק כי בתחילת שנות העשרים, ואף קודם לכך, הוכר מעמדו כמייסד בלעדי של "תפארת בחורים" (בכרזה לכבודו משנת 1924 נכתב: "ר' יחיאל סראעלאו הלוי נ"י [מייסד החברה תפארת בחורים]"⁷⁹), ותפיסתו ככזה התעצמה במהלך השנים (יחזקאל קרמרמן, מתלמידי, בשנות השלושים, שמרבה להתייחס בזיכרונותיו ל"תפארת בחורים", אף הגדיל עשות בייחסו את הסניפים כולם למפעלו: "היתה זו חברה ללימוד תורה עבור הנוער העובד הדתי שייסד הרב יחיאל הלוי סרואלוב זצ"ל בוילנא ב'1902. היו סניפים בכל רחבי פולין").⁸⁰ ודומה כי יחס זה הולך ומתגבש כבר בשני העשורים הקודמים, כשדוגמה נאה לכך היא ההשוואה שעורך אחד הכותבים בין ה"ברמצווה" של בנו של סרואלוב לבין ה"בר מצווה" של המפעל;⁸¹ כביכול, משפחתו האישית של סרואלוב כוללת גם את החברה, וחגם משותף הוא. מוטיב זה יחזור הרבה בדברים שונים של סרואלוב לתלמידי-בניו, דברים המביעים תחושה עזה של משפחתיות.

סיכום נאה לפעולתו רבת השנים עולה מטקס פרידתו מן הקהילה שצוין במסיבה רבת משתתפים, אות וסימן להערכה הגדולה שלה זכה בקרב ציבור לא מבוטל בוילנה.⁸² המסיבה נערכה בבית הכנסת "טהרת הקודש", שהיה מזוהה

עשה את שתיים עשרה שנותיו האחרונות ובה פעל. על קורותיו בתל אביב ראו י' רוזנסון, "בית הכנסת שעל שם גאון עוזנו – על בית הכנסת הגר"א בתל אביב", בתוך: י' רוזנסון וי' ריבלין, תלמידי הגר"א בארץ ישראל – היסטוריה הגות ריאליה, ירושלים תשע"ב (עמ' 177–210). בקהילת וילנה נשמר קשר עמו; כך בדיווח לרב סרואלוב "[...] את התמונה [=מפגש בוילנה] שלח שמרל'ה לרב סרואלוב לתל אביב, ואני קיבלתי אותה לימים מנכדתו שושנה" (י' קרמרמן, מוילנא "ירושלים דליטא" עד חיפה, חיפה תשנ"ה, עמ' 32). י' רוזנסון, "בית הכנסת שעל שם גאון עוזנו – על בית הכנסת הגר"א בתל אביב", בתוך: תלמידי הגר"א בארץ ישראל (לעיל ההערה הקודמת), עמ' 177–210.

79 אסתר רודי הראתה לי אותה.

80 קרמרמן (לעיל הערה 77), עמ' 31.

81 ווילנע ואכע, 27.6.1914.

82 כך בזיכרונותיו של קרמרמן: "ערב עלייתו של הרב סרואלוב לארץ ישראל, נערכה תפילה חגיגית בשבת בבוקר בבית הכנסת "טהרת הקודש" ברחוב זווילנה עם חזן ומקהלה, ביוזמתם של שמרל'ה ומרדכי אובסייביץ" הי"ד, מנהל בית הספר "עזרא". נמכרו כרטיסים בשבוע שלפני אותה שבת, למי שרצה להשתתף בתפילה, תמורתם קודש למימון נסיעתו של הרב. גם יעקב [=האח] ואנוכי רצינו להיכנס לבית הכנסת – אבל לא היו לנו כרטיסים. אחר הצהריים באותה שבת נערכה מסיבת "שלוש סעודות" חגיגית ב"תפארת בחורים" שבה כן נכחנו. הרב סרואלוב נשק לארון הקודש ולעמודים שתמכו בו,

עם חוגי ההשכלה והציונות.⁸³ המשתתפים במסיבה נמנו בעיקר על "בני החבורה" – מורי "תפארת בחורים", מנהליה ותלמידיה, אך נכחו בה גם אנשי ציבור דוגמת ד"ר יעקב ויגודסקי – יו"ר הקהילה המפורסם.⁸⁴ לקראת האירוע התפרסמה חוברת מיוחדת – "עלייתך לשלום" (סיון תרצ"ד),⁸⁵ הכתובה ביידיש, שעיקרה דברי פרידה. מידע רב עניין טמון באיחולים המסיימים אותה. ברשימת המאחלים משתתפים חברי הוועד של "תפארת בחורים" בוילנה, ופותחים את הרשימה רבני וילנה דאז – "הרב הגאון ר' חיים עוזר גרודזנסקי, הרב הגאון ר' יצחק רובינשטיין" (באותה עת שככה כבר המחלוקת הידועה ביניהם והופעתם זה בצד זה מתקבלת על הדעת), עובר למי שמוגדר אף הוא כרב הגאון ר' שמואל פריד – אחד מהמו"צים של וילנה, רב ציוני ששימש כמנהל המחלקה הדתית בקהילה לאחר מלחמת העולם הראשונה,⁸⁶ ואחריו שני רבנים נוספים – הרב ר' משה יעקב זשובאוויטש והרב ר' יוסף ראזאווסקי, ונוספו להם עוד 19 חברים, בהם עסקן שהוזכר תדיר כתומך נלהב של "תפארת בחורים" הווילנאית ר' עזריאל שעסקין ותלמידים ותיקים ומורים (שמריהו שאראפן, מאיר קרוגמן ואחרים). תפקידיו של הוועד לא הוגדרו, ואין לנו אלא לשער כי תמך מוסרית וסייע במתן גיבוי לתרומות ולסיוע.

דברי הפרדה שלו פנה הרב סרואלוב במישרין אל תלמידיו שאותם הגדיר כילדיו, ושעמם היה קשור במשך 32 (מניין "לב") שנה, והכריז עד כמה קשה היא עליו הפרדה מעמם, ובה בעת הבליט את רצונו לעלות לארץ האבות ואת

ל"סטנדר" הגבוה לשמאל הארון שלצידו נהג לשבת, ונפרד מתלמידיו. אחרי "מעריב" ליווה אותו כל הקהל לדירתו שבסמטת דומוניקני ומשם נסע עם משפחתו לתחנת הרכבת ועלה לארץ ישראל" (קרמרמן [לעיל הערה 77], עמ' 31–32).

83 בית הכנסת הגדול היה ממלכתי יותר. לפי עדויות שונות שהגיעו לידי טקס אזכרה לזכר בתו וחתנו שנרצחו בחברון בתרפ"ט התקיים בבית הכנסת הגדול. ראו גם בזיכרונותיה של חיה אלישקביץ' רוגובין, "וילנה ירושלים דליטא בתקופתי", אתר "עמלנט" של "בית טרוזין" <http://www.amalnet.K12.il>. על אופיו של "טהרת הקודש" ראו מ' זלקין, "קונו לשלום ואין": פרק בתולדות בית הכנסת המשכילי 'טהרת הקודש' בוילנה", בתוך: ד' אסף וע' רפפורט אלברט (עורכים), ישן מפני חדש – מחקרים בתולדות יהודי מזרח אירופה ובתרבותם – שי לעמנואל אטקס, ב' (עמ' 385–403), ירושלים תשס"ט.

84 כך עולה מהתמונות שצולמו במסיבה בהן נראה ויגודסקי יושב סמוך לסרואלוב (ארכיון לוחמי הגטאות, מס' 31888 ועוד).

85 עלייתך לשלום! אייניקע געזעגענונגס וורערטער צו דער עליה פון הרב ר' יחיאל סראעלאוו קיין ארץ ישראל, וילנה תרצ"ד.

86 נכתב עליו כי הרב שמואל פריד רב ומו"צ בוילנה, מראשי המזרחי היה י"ד ימינו של הרב יצחק רובינשטיין (ז' ורהפטיג, פליט ושריד בימי השואה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 358).

תקוותו לראות את תלמידיו עמו בארץ ישראל.⁸⁷ בדבריו יש ניסוח מעניין שיש בו מעין צוואה: "[...] היו ברוכים, למדו בשקידה. אל תניחו לכבות את הנר של "תפארת בחורים" אשר בו אבותיכם ואתם יצקתם הרבה שמן, דם ורגש. הגדילו את הלהבה! צקו עוד שמן! פרשו את ידיכם ואספו מכל קרן רחוב צעירים, תועים, נשמות יהודיות, הכניסו אותם תחת כנפי התורה-אור, הגדילו את המחנה אשר צריך להתכונן ללכת באותה הדרך בה אני הולך עכשיו [...]"⁸⁸.

תלמידיו – שמריהו שרפן, אליה מאיר קרוגמן, פסח לוויט, יצחק רבינוביץ ואחרים – הדגישו באותה החוברת את ערכה של תקופה בת כ-35 שנה,⁸⁹ וסיכמו את מפעלו של סרואלוב בהפצת התורה בשכבות הנחשלות בוויילנה. מודגש היטב כי הוא המייסד והרב של "תפארת בחורים" בוויילנה. בדברי הפרידה של שמריהו שרפן מוטעם כי תלמידים רבים של "תפארת בחורים" עלו כבר ארצה, וניסוח זה מחזק את הזיקה הציונית של המוסד בגרסתו הווילנאית. נאמר כי הרב סרואלוב עבר עם תלמידיו את התקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, את השנים האיומות של המלחמה והכיבוש הגרמני ואת השנים הקשות יתר מבחינה רוחנית שלאחרי המלחמה (!). הכותב מדבר על אלפי (!) תלמידים של הרב סרואלוב שאתם למד מסכתות, ספרי דינים וספרי מוסר. בעיקר בשני העשורים הראשונים לקיום החברה, בלטה לדידו של שרפן פעילותו הרבת-חומית; הוא היה המארגן, המחבר, המלחין, המנצח ומילא את כל יתר התפקידים הנחוצים למסגרות החינוכיות של החברה. הוא מדבר על הצלחת רעיון "תפארת בחורים" דווקא בשנים האחרונות, בשנות השפל (כלכלי? רוחני?); לדידו, יש לתנועה פרות נאים, ולא רק בפולין⁹⁰ אלא גם בעולם כולו, באמצעות הקמתן של חברות "תפארת בחורים" בגולה ובארץ (!). אין להוציא מכלל אפשרות כי בשורות מעין אלו מתנהל דיאלוג-פולמוס סמוי עם התפיסה הפינסקאית של "תפארת בחורים" שתוצג להלן. אליהו מאיר קרוגמן כתב כי הרב סרואלוב האמין שבכל יהודי יש ניצוץ של קדושה שבאמצעים מתאימים אפשר להפיתו לאש שתבער את הבערות. אלפי תלמידים נכנסו עמי ארצות יצאו מלומדים גדולים (!) ועסקני ציבור נודעים. ביום לימד הרב תלמידי בתי ספר, ובערב הלך ל"תפארת בחורים". בחצות הלילה העלה על הכתב חידושי תורה.⁹¹ הוא מציין שהרב סרואלוב קיבל

87 עלייתך לשלום (לעיל הערה 85), עמ' 3-5.

88 שם, עמ' 4.

89 בחוברת זו (לעיל הערה 85) דיבר קרוגמן על 35 שנה מאז הופיע סרואלוב בוויילנה; שרפן מדבר על 33 שנה של פעילות.

90 הדברים נאמרו מן הסתם בהתייחס לשיוכה הטריטוריאלי של וילנה לפולין בין שתי המלחמות.

91 עלייתך לשלום (לעיל הערה 85), עמ' 7-9.

על עצמו להעלות את הנוער בארץ ישראל לרמה רוחנית גבוהה ולסלול דרך לעם היהודי בארצו. אכן, מדובר לכאורה בסממאות נשגבות, אך רוח הדברים מתאימה לסרואלוב. כמו בדבריו האישיים של קרוגמן גם פסח לעוויט מציין שכולם מקווים להצטרף לסרואלוב בארץ ישראל.⁹²

הנה כי כן, במבט מסכם, "מתוך הבית פנימה", מעמדו של סרואלוב ב"תפארת בחורים" של וילנה מצטייר כיחיד במינו, ואף כי פעילות "תפארת בחורים" קשורה, כפי שהובא לעיל, באישים רבים, קשה לזהות דמות כדמותו שכה מזוהה עם המפעל לאורך זמן כה רב, ואין ספק שהיציבות נמצאה נשכרת מכך.

וילנה – תחילת הדרך

מסגרת משמעותית של "תפארת בחורים" נוסדה בשנת 1902, ככל הנראה,⁹³ בוילנה. בהתייחס לתאריכי הייסוד של "תפארת בחורים" בעירות השונות שהובאו לעיל, מתברר כי האגודה בוילנה לא הייתה הראשונה. כפי שנראה להלן, תפקידו של סרואלוב באגודה של וילנה בעשור הראשון של המאה העשרים לא היה בלעדי, אך בנקודה אחת ניתן לדבר על צד של ראשוניות הן ב"תפארת בחורים" דוילנה הן בסרואלוב. סרואלוב הוביל מהלך חלוצי האופייני לוילנה כבר בתחילת הדרך, והוא העמדת יסודות תאורטיים לאגודה שעיקר פעילותה היה לכאורה "בשטח", ושאפשר היה – לכאורה – לקיים פעילות זו ללא העמקה עיונית יתרה. במאי עסקינן? בשנת 1903 פרסם סרואלוב מנשר בעל אופי מסאי שבו העמיד בסיס רעיוני למפעל והתווה קווים לדמותו הרצויה. מדובר בחוברת ביידיש בת 15 עמודים שכותרתה "תפארת בחורים". המוטו שלה היה הפסוק במשלי "תפארת בחורים כחם" (משלי כ, כט), ולפסוק זה הוסיף "זו חילם לאורייתא". למיטב ידיעתי זהו החיבור היחיד בתקופה ההיא המנסה להעניק ל"תפארת בחורים" רקע תורני עיוני (אם לא תילקח בחשבון ה"איגרת לבחורי ישראל" שכתב הרב קוק בבויסק, שככל הנראה לא כוונה במישרין לתכלית הזו). במסה השזורה במקורות המטיפים לחריצות משולבת ביראת שמים, הוא עורך השוואה מעניינת בין הפעילות היומית הנכונה החל מן שחר היום ובין הפעילות הרצויה בשחר של החיים. באופן שיש בו מן הרוח הפדגוגית

92 שם, עמ' 9.

93 החוברת של סרואלוב (בגוף המאמר להלן) שהתפרסמה ב־1903 מדברת על פעילות בקלויזים מסוימים, כלומר זה כבר היה. בביטאון ווילנער וואכעבלאט (8.3.1913 תאריך יוליאני), סופר על חגיגות העשור ל"תפארת בחורים" בתחילת 1903, וזה בהחלט פער מתקבל על הדעת. בסיכום, ניתן לדבר על דיווחים שונים על ייסוד המתייחסים לשנים 1903–1901.

המודרנית הוא מדגיש את החשיבות הגדולה של גיל הנעורים בעיצוב האישיות ואת ההשתמעות החינוכית-יהודית המתבקשת. דוק, אין מדובר כאן רק בתאוריה חינוכית גרידא; המסה רוויה בחששות, ואפשר שאף מהולה בתודעת משבר, אם כי אין בה התייחסות ישירה לסטיות פוליטיות הקשורות בנפילה ברשתן של תנועות מהפכניות כאלה או אחרות; החשש מוסב בעיקר להתנהלות חינוכית לא-אחראית בגיל המיוחד הזה. לענייננו חשוב הקטע המסיים:

אולם כשנותנים עכשיו את הדעת על המצב העגום של היהדות בתחום האידישקייט כאשר כבר מגיל הנעורים נקרעים ילדים יהודיים מלימוד וממדות תרומיות, והדבר מאמלל לגמרי את עמנו היהודי, נמצאו אפוא עכשיו אצלנו שלומי אמוני ישראל, יהודים מכובדים בעלי לב יהודי חם ורגש חם מאוד כדי לעורר את הדור הצעיר לתורה ולמידות, וייסדו חברות נושאות השם "תפארת בחורים" בעבור צעירים כמו גם לעובדים ולעוזרים בחנויות, ולעוד אנשים מסוג זה, שיבואו בכל ערב כשהם משחררים מעבודתם ומבית עסקם, בשעה תשע בבית הכנסת של החייטים ובית הכנסת יאגיכס, בתי הכנסת שחברות תפארת בחורים פועלות ונהנות מהעדינות ומהיופי של תורתנו הקדושה המגביה את האדם ועושה אותו מאושר בדרכיה המתוקות.⁹⁴

בשורות הסיום מציין סרואלוב במפורש את התכנים הלימודיים הראויים לקהל היעד שלו, שבעיקרם דומים למפורט בתכניות הלימוד של אגודות אחרות (לעיל), ואותם הוא משלב – מעשה דרשן מוכשר (היה באותה עת מגיד מישרים ב"קלוזי החייטים")⁹⁵ – בנחיצות של הלימוד היומיומי:⁹⁶ "דרכיה דרכי נועם, [..]

94 " הלוי סרואל אוויץ, תפארת בחורים – פאר"ן יודישען יוגענד, ווילנא תרס"ד, עמ' 14–15. כדי לעמד על טיבה של היידיש נביא בזה את המקור: "אבער בעטראכטענדינג יעצט, דעס טרויערינגען אידישען מצב אין אידישקייט וויא פון יונגערהייט אן וערען פיהל אידישע קינדער אב געריסען פון לערנען אונד אדעלקייט אונד דאס מאכט אומגליקליך אונזער אידישען פאלק גאר אין גאנצען צוא ליעב דאם האבן זיך געפונען יעצט בייא אונז שלומי אמוני ישראל פאהרנאמע אידישע מענטשין מיט אוורעמע אידישע הארץ אונד אהייסען געפיהל אוהף צוא וועקין דעם יונגען דור צוא תורה אונד אילקייט אונד מען האט געגרינדעט חברות מיט דעם נאמען תפארת בחורים פאר יונגע מענטשין וויא פאר ארבייטער אונד פריקאשציקעס, אונד נאך אזעלכע קלאסען מענטשן, זייא זאהלען קומען יעדן טאג אין אבענד ווען זייא ווערען פרייא פון זייערע ארבעט אונד גישעפט, זייער ניין אין שניידערשע שוהל אונד אונד יאגיכעס שוהל, דיא שוהלען וואס דיא חברות תפארת בחורים ווערען געלערענט, אונ געניסען פון דיא אדילקייט אונד פיינקייט פון אונזער הייליגע ורה וואס זיאמאכט הויך אונד גליקליך דעם מענטשען מיט איהרע זיסע וועגען".

95 כך הוא מוצג בעמוד הפתיחה של החוברת.

ואשרי שומע לי לשקוד על דלתותי יום, שמעו בנים ותחי נפשכם בזה ובבא אמן". הנה כי כן, מתוך גישה ידידותית לתלמידים, נקבעו תכנים נאים לציבור שאינו בשל או שאינו מעוניין בפלפול ובתכנים שאפיינו מוסדות "רשמיים" יותר ללימוד התורה. יחד עם זאת, כפי שנראה להלן, לימוד התנ"ך המוצע כאן קיבל במשך השנים משמעות בפני עצמה שהשתלבה במסורת הלאומית שהלכה והתגבשה ב"תפארת בחורים" של וילנה.

לא בכל דיווח על "תפארת בחורים" נזכר התאורטיקן של "תפארת בחורים" סרואלוב (יש מן התמה בהיעדרו מכתבה לרגל חגיגות עשר שנים למפעל "תפארת בחורים" שהתפרסמה בביטאון "ווילנער וואכעבלאט").⁹⁷ מדוע? בחלק מן המקרים האופייניים של הדיווחים אינו מעודד הזכרת אישים, ויש לשער כי לא הוזכר בתחילת הדרך משום שמעמדו ומרכזיותו הלכו והתבצרו עם הזמן. מכל מקום, גם אם אין בידינו נתונים על מידת תפוצה של החוברת דלעיל ועל העניין שעוררה, דומה כי במבחן הזמן התברר כי חזונו של סרואלוב אכן הוביל את "תפארת בחורים" בירושלים דליטא.

חשוב לציין כי בחוברת שפרסם לא הזכיר סרואלוב דמויות רבניות או מנהיגותיות כדוגמת ה"חפץ חיים" (לעיל) שבהשראתם לכאורה התנהל המפעל. עם זאת, בדומה לרב חיים עוזר גרודזינסקי שזקף את הצלחת החברה ליזמתם של "גדולים יחידי סגולה ואנשי מעשה" (לעיל), גם סרואלוב ער לכך ש"נמצאו אפוא עכשיו אצלנו שלומי אמוני ישראל, יהודים מכובדים בעלי לב יהודי חם ורגש חם מאוד", ובאופן כללי, כמוהו כרב גרודזינסקי, התייחסותו לשורשי האגודה עולה בקנה אחד עם היעדר סיפור הקמה של גוף מאורגן ומסודר.

מי הם אותם "שלומי אמוני ישראל" (או "גדולים יחידי סגולה ואנשי מעשה") העומדים ברקע? הדברים הקשורים לקורותיו של הרב סרואלוב לפני 1902. אכן, ממרחק הזמן סרואלוב ומפעלו מזוהים באופן עמוק עם וילנה.⁹⁸ בחוברת "עלייתך לשלום" חברו מאיר קרוגמן כותב כי לפני 35 שנה, ב1899, הופיע סרואלוב בוילנה, ובראותו את העזובה החליט על הקמת "תפארת

96 והנה הדברים כלשונם: "וויא עס שטייט דרכיה דרכי נועם, אין דיא חברות ווערט געלערניט טעגליך תנ"ך מיט חיי אדם, מיט נאך נייטיגע אידישע פיינע זאכען מיט זייער אנטע ארויס געבונג אלע קענען פארשטיין גאר לייכט ואשרי שומע לי לשקוד על דלתותי יום, שמעו בנים ותחי נפשכם בזה ובבא אמן".

97 במובן מסוים מפתיע הוא היעדרו מכתבה לחגיגות עשר שנים למפעל בביטאון ווילנער וואכעבלאט (8.3.1913 תאריך יוליאני).

98 דברים שכתב על וילנה, גם אם אין בהם חידוש וכדוגמתם יש הרבה, יש בהם כדי לרגש, מובאים ביומנו.

בחורים").⁹⁹ גם אם במוכנים רבים וילנה היא צור מחצבתו הרעיונית, פעילותו בהקשר של "תפארת בחורים" החלה ככל הנראה בעיירות שבמרחבה. על פי עדויות שונות זכה סרואלוב לחינוך ישיבתי שגרתו.¹⁰⁰ לידתו וילדותו עברו עליו בזוסלה שבפלך וילנה,¹⁰¹ ועם עיירה זו שמר על קשר עמוק לאורך השנים.¹⁰² בעיירה הזו נוסדה "תפארת בחורים" לפחות בשנת תרנ"ו (1896). הידיעה שפורסמה לעיל¹⁰³ על אודות "תפארת בחורים" בקידאן מלמדת כי בשנת תרנ"ו (1896) התרים סרואלוב בבית המדרש "תפארת בחורים" בקידאן למען יישוב ארץ ישראל. קידאן, מהעיירות היותר יהודיות בליטא, הקרובה גאוגרפית לערים הגדולות (וילנה, קובנה), הייתה מן הסתם יעד מבוקש להתרמה, אם כי לנוכחותו בעיירה זו עשוי היה להיות גם רקע משפחתי, שכן בקידאן התגורר באותה תקופה מאיר סרואלוב שלפי מידע משפחתי המצוי בידי היה בן דודו.¹⁰⁴ ממרחק השנים איננו יודעים מהי הסיבה המדויקת לביקורו של סרואלוב הצעיר בקידאן – האם היה זה מצורך משפחתי כלשהו או שמלכתחילה ביקש להכיר את "תפארת בחורים" המקומית ולהתרים את חבריה. בכל מקרה מצטיירת זיקה מוקדמת של סרואלוב לשתי עיירות שבהן הוקמה כבר מסגרת של "תפארת בחורים" בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה, מה שמאפשר היחשפות שלו לדרכי פעילותה.

הנה כי כן, בעקבות השוואת תאריכי הייסוד של חברת "תפארת בחורים" בעיירות ניתן לראות כי מוסד זה צומח בראשונה ביישובים הקטנים ולא בעיר הגדולה. "תפארת בחורים" של וילנה פוסעת בעקבות העיירות ולא יוצרת את המסגרת. אפשר כי דווקא המסגרת החברתית הקטנה והדחוסה שבעיירה שיתפה פעולה ביתר התלהבות עם הכוחות שהובילו ליצירת המסגרות החינוכיות

99 עלייתך לשלום (לעיל הערה 85), עמ' 7.

100 מהספרו על הרב שדובסקי [=שדובסקי] (להלן בגוף המאמר), עולה כי סרואלוב עבר מסלול לימוד תורני שגרתו; בגיל 15 הוא למד בישיבה (איירגולה? קידן? רמיילס? שלושתן?), אצל הרב שדובסקי. אפשר אולי לשער שהוא המשיך בלימודיו בישיבות גדולות עד לנישואיו, ואת פעילותו בהקמת "תפארת בחורים" דוילנה החל כבר בגיל 23.

101 ריאיון עם איתן ישראלי (8.8.10): שני אחים – ישראל וצבי; ישראל גדל בזוסלה וצבי בז'זמר השכנה. מוצא המשפחה – אביהם בשאולינה – "שאוולי הקטנה", כפר ליד שאוולי. המידע מתוך הארכיון היהודי בוויילנה; דיווחים ביידיש וברוסית על תאריכי לידה, נישואין ומוות. לפי מה ששמע איתן ישראלי במסורת המשפחה ישראל היה מורה. המשפחה עברה לוויילנה בתחילת המאה העשרים; בין העוברים גם בנו של ישראל יחיאל סרואלוב.

102 עדות לכך בדברים שונים שכתב ביומנו.

103 ברשימת העיירות שבהם נוסדה "תפארת בחורים" – לעיל הערה 34.

104 ריאיון עם אסתר רודי, 12.5.10.

החדשות. מכל מקום, ניתן לדייק ולומר כי האדם שידידו רב לו בייסוד המסגרת הווילנאית ושלימים נתפס כמייסדה המובהק, ספג למצער השראה מסוימת משני מקומות שבהם פעלה "תפארת בחורים" קרוב לעשור לפני וילנה. יחד עם זאת, הזדהותו עם המפעל שהביאה לכתיבת החוברת "תפארת בחורים", יש בה מן הייחוד והמקוריות. מתברר כי היה לכך המשך: "תפארת בחורים" בעיר זו זוכה לפרסומים תדירים בעיתונות הווילנאית גם בהמשך הדרך. תופעה זו האופיינית כמוכן לעיר הגדולה ולא לחברות הקטנות בעיירות, מאפשרת מעקב אחרי התפתחות החברה לאורך שנותיה.

וילנה: תחילת המאה העשרים – מלחמת העולם הראשונה

בחוברת שפרסם ישראלוב ב-1903 (לעיל) מצטיירת "תפארת בחורים" כמפעל שהגם שצעיר הוא בשנים הריהו כבר בר קיימא, והוא מבוסס על התכנסות לימודית של חברות בשני קלויזים בעיר. זהו מפעל בעל חזון כתוב! מדוע כתב בידיד (הרי סרואלוב שלט בעברית ספרותית?)¹⁰⁵ קשה לדעת האם משום שהיא מכוונת לקהל יעד הקשור ביסודות הלא־משכילים בחברה הווילנאית, או להפך, ליסודות משכילים, אינטלקטואלים שביכרו את היידיש מתוך תפיסה אידאית (בונד)?! ברור הוא שהתכנים שהם בעלי רמה גבוהה – ככל שניתן לשפוט – מפקיעים אותה מעולמם של הלומדים הפשוטים. נראה אפוא שכוונה למלמדי שיעורים פוטנציאליים, גבאי בתי כנסת ואף לתורמים.

אשר לאפיון התלמידים: כפי שנאמר, מדובר בנוער שאינו נכלל בין לומדי התורה באופן סדיר וקיים חשש להתדרדרותו הדתית והמוסרית. בוילנה היה קושי למוד בצורה מסודרת, בין שמדובר בעוני ובין שמדובר בחוסר מוטיווציה של הלומדים והמשפחות. (כעשור אחרי הקמתה בוילנה סוכם כי מאות בחורים באים ללמוד ב"תפארת בחורים", מה שלא יכלו [!] לעשות בצעירותם).¹⁰⁶ במקביל, ועם קשר לכך, מודגש גם החשש העמוק מפני השפעתה הרוחנית של הסביבה. כפי שכותב מתתיהו גורדון במידה לא מבוטלת של אירוניה: "בשעה קריטית כזו ליהדות, כשיהודי וילנאי צעיר שואל שאלת חכם אצל הגרף ל"נ [=לב ניקוליביץ] טולסטוי על הטבלת עצמו לנצרות וכש"חוטפי נשמות" [=נוצרים ישועים?] ב[רחוב] פוהולנקה מוצאים לעצמם מאזינים אצלנו בוילנה – בזמן כזה אין זה מיותר להזכיר את החברה "תפארת בחורים", שבה נערכו הרצאות על האמונה היהודית, מוסר, היסטוריה".¹⁰⁷

105 בדיקת כתיבתו ביימנו בעשור הראשון של המאה העשרים מגלה זאת.

106 בביטאון ווילנער וואכעבלאט נאמר: "צוליעכ אמיקייט און אנדערע סבות" (8.3.1913) תאריך יוליאני.

107 ווילנער וואכע, 19.3.1910.

ידיעות שונות הופיעו בעיתונות הווילנאית שמהן ניתן ללמוד על התפתחותו של המפעל בעשור הראשון לקיומו. נביא בקצרה את עיקרי הדברים: בחודשיה הראשונים של המסגרת החדשה נרשמו ללימודים 200 בחורים. קלויזנר מציין כי מקומה הראשון היה ב"קלויז החייטים" (שניידערשע שול; היה ב"חצר של קריינס", רחוב היהודים'11);¹⁰⁸ שם, בלב הרובע היהודי העתיק, נהנתה, לבד מן הזכות להשתמש במקום, גם מהסקה ומתאורה, ואף מתמיכה כספית, כשאת התמיכה הובילו עסקנים דוגמת ר' יחזקאל זטיל, ר' חיים ברוק ור' משה פקלר. ראוי להזכיר כי בזמן כתיבת החוברת דלעיל היה סרואלוב מגיד מישרים ב"קלויז החייטים",¹⁰⁹ ואין לנו אלא לשער כי בתפקידו זה השפיע על ההסכמה בדבר העמדת המבנה לרשות החברה. מסיכומו של קלויזנר משתמע כי באתר זה היה מקום החברה עד שבשנת 1905 עברה "תפארת בחורים" ל"קלויז דבורה אסתר" (בחצר רמיילס, ברחוב היהודים מול השולהויף), אך מחוברתו של סרואלוב עולה כי כבר מ-1903 (לפחות) היה מוקד פעילות נוסף בבית הכנסת הקרוי על שם מייסדו "יאגיכעס" (היה ברחוב שוולסקה 1, וכלל ישיבה קטנה וחדר).¹¹⁰ מכל מקום, ב"קלויז דבורה אסתר" דאג למוסד ר' משה אהרן מילייקובסקי. בשנת 1907 הוא השיג עבורו אישור לתקנון רשמי וכינס אספה כללית בהשתתפות רבנים, "מורי צדק" ודמויות נוספות. באספה זו נבחר ועד. דווח כי בשנת 1909 לימדו ב"תפארת בחורים" שלושה מורים ונמנו בין שורותיה 400 בחורים.¹¹¹ בדיווחי העיתונות משנה זו דובר על "רביים" באופן כללי מבלי לנקוב במפורש בשמו של סרואלוב.¹¹² בדיווח משנת 1910 עולה הערכה לחשיבותה של פעילות "תפארת בחורים"; מדובר על מערכת לימודים כדלקמן: כל יום משתים עשרה עד ארבע אחר הצהריים – גמרא ותנ"ך, מארבע עד שמונה בערב – חיי אדם ותנ"ך, בימי חמישי – חומש בלבד (לקראת שבת?); בשבת יש שתי כיתות, הגדולים לומדים משניות והקטנים – חומש. בשבת אחרי תפילת

108 קלויזנר (לעיל הערה 11), עמ' 598.

109 כך עולה מעמוד השער של החוברת: יחיאל הלוי סראלאוויץ, תפארת בחורים – פאר"ן יודישען יוגענד, ווילנא תרס"ד.

110 שם, עמ' 14–15. "תפארת בחורים" פועלת בו זמנית בקלויז על שם "דבורה אסתר", אישה ענייה שעסקה מרבי חייה באיסוף צדקה לעניים, ובקלויז "יאגיכעס", שנוסד על ידי המשפחה העשירה ביותר בוויילנה במאה הי"ט.

111 קלויזנר (לעיל הערה 11), עמ' 598.

112 במאמרו של ברזינסקי מצוין כי מספר התלמידים הגיע ל-200 כבר בתחילת הדרך, ועלה ל-400 בהמשך. בתחילה למדו בקלויז החייטים ואחר כך עברו לקלויז של דבורה אסתר. כאמור דווח על שני מורים ושמו של סרואלוב לא הוזכר (א' בערעזינסקי, "תפארת בחורים", אידישע צייטונג, 13.4.1909, עמ' 3).

מנחה מתקיימת דרשה העוסקת במוסר ודרך ארץ. לפני כל יום טוב לומדים את דיניו המיוחדים. דווח על התאספות של כ-100 בחורים מדי ערב, וכ-300 מדי שבת. יש שמובעת התחושה כי החברה היהודית בוילנה מגלה עניין מועט ב"תפארת בחורים" שלא כראוי לה.¹¹³ ב-1911 מדובר על חלוקת הלומדים לקבוצות, יזמה שזכתה להצלחה, וגם על פתיחת קבוצה ללומדים מבוגרים בפרבר נובוגורד¹¹⁴ שרבו בו בעלי המלאכה. דווח כי בשנת 1913 הייתה קבוצה שלמדה גמרא, בשונה מחומר הלימודים המסורתי של "תפארת בחורים".

עשור ל"תפארת בחורים" בוילנה הוא הזדמנות נאותה להצגת הישגים; מדובר בסך הכול ב-775 לומדים. בדיווחים אחרים (משנת 1916, ככל הנראה מתארים שם את המצב לפני מלחמת העולם הראשונה) מדובר על 600–1000 תלמידים, ביניהם מבוגרים, כולל נשואים וצעירים. הלימודים נמשכים לאורך כל היום, משש וחצי בבוקר ועד לעשר בלילה (חדר רגיל?); שפת הלימוד – יידיש. אולם הלימודים של המבוגרים יותר מתרכזים בשעות הערב. דווח על שתי קבוצות הנחלקות לפי חומר הלימודים: תורה רש"י, נ"ך, קיצור שולחן ערוך והיסטוריה. במקביל התקיימו שיחות מוסר וביאורי תפילה. בשבתות למדו עין יעקב, הפטרת השבת, משניות, פרקי אבות, ונישאה דרשת הרב. בימים טובים עסקו במנהגי החג שעל הפרק. במקביל מדווח על פעילות רבה של צעירים. יום הלימודים של ילדים שלא יכלו לבקר בחדר (כנראה הכוונה ל"חדר" לאורך היום כולו) נע בין השעות תשע לאחת בצהריים. הלימודים במסגרת זו התנהלו בשלוש קבוצות, וחומר הלימודים כלל תורה, רש"י, נ"ך, קיצור שולחן ערוך. בגילים אלו כיוונו את הלימודים לפי המטרה – היו שראו בלומדים מועמדים לשיבות, והלימודים התנהלו במעין הכנה ליעד זה, והיו לומדים שנתפסו כבעלי מלאכה פוטנציאליים – היעד המקובל של חברות "תפארת בחורים".¹¹⁵ בדיווח משנת 1912 מוצגים הישגים: בשלוש השנים האחרונות החברה התקדמה מאוד, התלמידים גילו ידע רב, נאמר כי יש תלמידים חריפים, נפתחו מחלקות חדשות; באופן כללי לומדים מהא"ב ועד לדף גמרא.¹¹⁶ הדיווח מלמד על תמיכה של בעלי בתים במפעל זה.¹¹⁷

113 מתתיהו גורדון, ווילנער וואכע, 19.3.1910.

114 בביטאון ווילנער וואכעבלאט (8.3.1913 תאריך יוליאני).

115 מ' שאלוט, "ווילנער שולען", ווילנער זאמעלבוך, א, 1916, עמ' 158–159. ר' מאיר שאלוט נמנה על חברי הוועד של תפארת בחורים שנמנה ביום החוברת "עלייתך לשלום" תרצ"ד.

116 ווילנער וואכע, 22.11.1912. בתרגום חופשי מיידש.

117 ווילנער וואכע, 22.11.1912.

בעוד שבשנים 1912-1913 היה התקציב מאוזן (סדר גודל 3300 רובל ב-1911, ו-3500 רובל ב-1912), בתחילת 1913 עולה מחשבון ההוצאות וההכנסות שפורסם כי ההוצאות רבו וגדל הקושי הכלכלי להחזקת המוסד. אך זה לא העיב על שמחת העשור שהובעה בחגיגה מרשימה.¹¹⁸ במאמר משנת 1913 הנושא אופי תעמולתי כלשהו, מוזכרים יעדי החברה ועל דרכי השגת המימון:

בין מוסדות החינוך של וילנה תופסת "תפארת בחורים" מקום מיוחד. "תפארת בחורים" נוסדה בשנת 1901, במטרה ללמד עובדים ופקידים תורה, נביאים ודינים. זהו מוסד למבוגרים, שבשנות ילדותם נקרעו מן ה"חדר" ולא נתאפשר להם לקבל חינוך יהודי נחוץ שיש בידי "חדר" יהודי לתת. מספר התלמידים הלך וגדל כל הזמן, עד שעורר עניינם של "בעל בתים" נכבדים, שסייעו בהתפתחות החברה. לא תמיד הייתה החברה דחוקה באמצעים כספיים. תקציבה הלך וגדל, והקניות היו תמיד קטנות מאוד. לאחרונה גדלה החברה, מספר המורים עומד עכשיו על שבעה, ובוחרן מיוחד, העושה בכל יום חמישי בשבוע בחינה לתלמידים. שכרם של המורים הועלה, וההוצאה עומדת עכשיו על 100 רובל לשבוע. חברי ההנהלה פעלו רבות למען החברה, יושב הראש עזריאל שסקין, ה"ה ברלין ומרדכי איסרלין, עושים הרבה למען החברה. למען הבטיח שהחברה לא תסבול מחסור באמצעים כספיים, כדי שלא יאלצו לנעול דלת בפני עובדים הצמאים ללמוד, התחילו לדאוג להגדלת ההכנסות. ביום ראשון זה מאורגן באולם העירוני קונצרט נהדר, בהשתתפות אמנים מפורסמים, שהכנסותיו מוקדשות ל"תפארת בחורים". מארגנים קונצרט דתי [=רוחני=חזנות], ולא חסכו בכסף כדי להביא את החזן בעל הפרסום העולמי ה" סירוטה. הכול יתמכו בוודאי בחברה כה חשובה לחינוך הנוער, והכרטיסים ודאי ימכרו עד תומם, ובכך יוכלו כל אחד לעזור להעמדת החברה על בסיס יותר איתן, ותוך כדי כך יזכה בחוויית העונג האסטי ששבשיעת שני אמנים מפורסמים בערב אחד: החזן סירוטה והשחקן מר וינוגראדוב.¹¹⁹

דומה כי בצד סניפים מקומיים ופעילות בקלויזים, כבר לפני מלחמת העולם הראשונה התבצר מרכז של "תפארת בחורים" בחצר השולהויף (לאור האגדה שמביא ברוידס [להלן], העוסקת בכיבוש הגרמני של וילנה, הדבר בא לידי ביטוי ספרותי).

118 בביטאון ווילנער וואכעבלאט (8.3.1913 תאריך יוליאני).

119 ווילנער וואכע, 22.11.1913.

הדיווחים העיתונאיים של השנים הללו עוסקים לא רק בסטיסטיקות ובתרומות; לעתים הם נוגעים בתלמיד הפרטי. הנה דוגמה מסיפורו של תלמיד שהצטיין בתפארת בחורים:

אחד מאותם ילדים מובחרים שהגיע לתפארת בחורים, למד למרות הקושי את החומש והתנ"ך וגם שלט בעשרה דפי גמרא; את הילד הזה גילה הרב סאדווסקי שהיה לראש ישיבה בישיבת ר' מאיילס, והכניסו לישיבת ר' מאיילס. עתה הוא אחד מן התלמידים הטובים בשיעור שלו. די הרבה ילדים מיוחדים שכאלו מצויים ב"תפארת בחורים".¹²⁰

הרב סדובסקי (סאדווסקי, שדובסקי) אכן היה אחד הר"מים בישיבת רמיילס, וגדולה הייתה זיקתו ל"תפארת בחורים" בכלל ולרב סרואלוב בפרט. עקרונית אין לקשר בין שני הארגונים, שכן ישיבת רמיילס הנתפסת כ"ישיבה ליטאית" רגילה, נועדה לבחורים מבוגרים שמלאו כרסם ש"ס בישיבות קטנות, בעוד שתלמידי "תפארת בחורים" לא צלחו לישיבות שכאלו; ובכל זאת, מעברים של תלמידים מהסוג המתואר אכן היו, וגם אם קשר ישיר בין שני המוסדות לא היה, המציאות זימנה קשר בכוחה של אישית משותפת דוגמת הרב סדובסקי.

בניסיון לסכם את הפעילות בעת הזו עולה תמונה אחידה אך מגוונת למדי. אין ספק כי אין התאמה מלאה בין המקורות השונים, והדבר בולט במיוחד בשונות בכל הקשור להיקפי הפעילות – מספרי לומדים, חלוקה לקבוצות ואף אתרי לימוד; בסך הכול, אי-התאמות כאלו מתקבלות על הדעת כשמדובר בהישענות על דיווחים עיתונאיים. גם לגבי ציבור הלומדים אין תמימות דעים; חלקם מתאימים להגדרות הקלסיות של קהל היעד – נערים עובדים או כאלה שאינם יכולים ללמוד במסגרות רגילות, והדגש הוא על לימודי ערב, ויש שמצטיירים כמוסדות מסורתיים רגילים – חדר או ישיבה, אם כי בדגש לימודי קל יותר. מסתבר כי בעשור הראשון של המאה העשרים ההבחנה בין התלמידים לסוגיהם וההבחנה בין קבוצות הגיל השונות ב"תפארת בחורים" איננה חדה, והמסגרת עשויה לכלול סוגים שונים. לפי הקטעים מיומנו שאביא להלן, היעד המוצהר אכן היה בחורים בוגרים באופן יחסי, אך בתיאורים מסוימים שלו כבר משנת תרס"ט (1909) קשה היא ההבחנה בין קהל זה לבין ציבור תלמידים צעיר הרבה יותר. למשל בתיאור אחד מ-1909 הוא מדבר על "תלמידים רכים":
 ("בעונג רב הלכתי ללמוד עם תלמידי הרכים בשיעור 'תפארת בחורים'"),¹²¹

120 ווילנער וואכע, 22.11.1912.

121 בניסיון לכתיבה מסודרת על פי התאריך, מובאים ביומן שני קטעים מאדר תרס"ט (בשני עמודי הפתיחה): "יום ו' ה' ימים לחודש אדר שנת תרס"ט [...] בעונג רב הלכתי ללמוד עם תלמידי הרכים בשיעור 'תפארת בחורים', אור היום עשה עלי רשם טוב ונעים, לא קר

ובתיאור אחר מאותו חודש מצטיירים נוהלי לימוד המתאימים לכאורה לנערים צעירים: "באתי החדרה בתפארת בחורים מצאתי תלמידי יושבים על מקומותיהם ומשננים איש את רעהו צלצלתי בפעמון ויאספו סביב השולחנות ואלמד אותם סוגיא קטנה [?] דף יד עדי הבינוה על בוריה ואח"כ שנותי להם קפיטל מ"ז ישעיה ואשלחם לביתם".¹²² להלן נראה כי בתקופה שאחרי מלחמת העולם הראשונה היה סרואלוב מורה מוכר ונחשב בבית ספר דתי בוויילנה; למעשה הוא עסק בנוער ובילדים לאורך הזמן, כך שלגביו ההבחנה בין תלמידים בגילאים שונים הייתה מטושטשת ולדידו כולם נתכנסו תחת כנפי "תפארת בחורים".

מלחמת העולם הראשונה

זמן לא ארוך לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה כבר אפשר היה לזהות את סימני המודעות העצמית שהוזכרו לעיל. "תפארת בחורים" של וילנה – מדווח בעיתונות היהודית – משמשת דוגמה לקהילות אחרות שבאו לראותה וללמוד ממנה.¹²³ מלחמת העולם הראשונה טרפה את הסדרים בעולם היהודי. גם קהילת וילנה נפגעה,¹²⁴ ועמה גם "תפארת בחורים" המקומית. סרואלוב הנהיג את "תפארת בחורים" בתקופת הכיבוש הגרמני.¹²⁵ בתיאורו את אימי המלחמה (נכתב בעברית) הוא מציג גם את צרת הגיוס לצבא שהביא עולו הכבד של שלטון הצאר ופגע קשות גם ב"תפארת בחורים":

ובעת ההיא נחמסו מחברתנו תפארת בחורים" נפשות יקרות ונעימות אבני הפינה של החברה כמו: צבי בארשי (נשוי), אריה ליב געלפעען, איסר פיקעלני, אלתר שמועלעוויץ, ר' חיים נימצינסקע, הערץ אלשאן עוד נפקדו ממקומותיהם ולא מלאו אחרי הריקנות [?] שנתהוה בהלקח מן החברה למלחמה מבוחר בניה אלה, אשר התורה והחברה היא כל נחמתם וששונם בחיים לקח גם זיוה הודה והדרה כי אלה היו מן החלוצים הראשונים התלמידים שנתגדלו על ברכי החברה טפחתם ריביתם ועתה הלכו במלחמה אהה! אנחה עמוקה בלב המורים

מאד ולא חם כי אם בינוני, הוא יום דשלהי סיתותא, השמש זרחה בו, והמיסה הקרח והשלג, הנבטים מולה ישר, מעל גגי החומות ירדו מי מהקרח והשלג הנמסים עלי ארץ. הלב הרגיש בשורה משמחת מעט כי הקיץ היקר עם כל מנעמיו הולך ובא ועוד מעט נשתעשע בעליצות נפש ובשמחת לבב עם האורח הבא לקראתנו".

122 יום א ז ימים לחדש אדר שנת תרס"ט.

123 ווילנער וואכע, 22.11.1912.

124 תיאורים מחרידים של רעב ומגיפות אצל ח' לונסקי, מהגיטו הוילנאי – טיפוסים וצללים, וילנה 1921.

125 קלוזנר (לעיל הערה 11), עמ' 602.

והחברים בהפרד האהובים האלה מן החברה ובעוד אשר נמשך הגיוס האומלל.¹²⁶

מתוך הקינה על השבר במלחמה עולה תמונה של יציבות לפנייה. מסתבר שבחברת "תפארת בחורים" דוילנה מצאו את מקומם צעירים ב"גיל הגיוס", ויחסם לחברה מצטייר מתיאורו כעמוק ובעל עצמה. יחד עם זאת, בתיאור של תולדות החברה שנכתב שנים ספורות אחר המלחמה, מציינים הכותבים – לא בלי נימה של גאווה – כי במרוצת עשרים שנות קיומה של החברה היא לא פסקה מפעילות פרט לימים ספורים בעת חילופי הממשלות (הכוונה מהרוסית לגרמנית).¹²⁷

הישרדותה של "תפארת בחורים" בעת הכיבוש הגרמני נשתמרה בצורה מעניינת בפולקלור הווילנאי. באגדה "תשועת תיקון ליל שבועות"¹²⁸ מספר ברוידס על התכנית הגרמנית לפתוח בעיר רשת בתי ספר בשפה הגרמנית, דבר שעורר אליבא דברוידס את הסתייגותם של מורי וילנה הפולנים והיהודים כאחד, וביניהם הרב סרואלוב: "גזרה זו פגעה גם בהרב ישראלוב [=סרואלוב]: מצאוהו מלמד תורה לפרחי "תפארת בחורים" ודנוהו לחודש מאסר"¹²⁹ באגדה עסקינן, ועדיין היא משקפת משהו מאווירת אותם ימים, וברי שמלמדת על הדרך שבה נתפס סרואלוב בציבור וילנאי מסוים.

גודל השבר שגרמה המלחמה עולה מתוך בקשה לתמיכה שכתב הרב סרואלוב ליהודה מאגנס בניו יורק (אפשר שהכירו בכיקורו של מאגנס בוילנה יולי 1916).¹³⁰ מטיוטת הבקשה ביומנו (נכתבה בעברית) אפשר ללמוד משהו על הבסיס הכלכלי של החברה לפני בוא הפורענות:

אל כבוד העסקן הציבורי הנלהב נשיא עדת ישראל של בירת ארצות הברית מלאך מושיע לאחיו הגולים ה"ר יהודה ב"ר דוד ד"ר מגנוש

א.ג.

החברה תפארת בחורים אחת מהחברות הנכבדות שבהן מצטינת עיר וילנה – ירושלים שבליטא התופסת ערך גדול בחיי העם בישראל אשר מטרתה האחת היא: לקרב את הנער לגדל ולחנך את דור צעיר המלא ברכת ד' הנאמן לד' ולעמו דור אשר מחבב מסורת אבותיו תורתו ואמונתו דור אשר יאהב ארצו ושפתו

126 יומן, עמ' 148.

127 ביאגראפישע נאטציין פון תפארת בחורים צום 20 יאריקן יובילעאום, וילנא תרפ"ג.

128 'י ברוידס, אגדות ירושלים דליטא, תל אביב תש"ו, עמ' 132–138.

129 שם, עמ' 133.

130 קלויזנר (לעיל הערה 11), עמ' 122.

ואשר זכתה כבר להכניס תחת כנפיה מאות נפשות צעירות שלולא החברה קדמתן בנאומים נאים המושכים את הלב בלמודים יפה מסדרים לפי כוחם כי אז בטח כבר יצאו לתרבות רעה התמכרו לכל תועבה ויהיו לקלון ולבשת לעם ישראל ועתה ת"ל הם זרע קדש [?] די לתהלה לכבוד ולתפארת.

יומם ולילה לא יסגרו פתחי החברה. צעירים מכל הגילים ישקדו על דלתותיה יום יום פועלים עוזרים וכדומה מבני שמונה עשרה שנה ומעלה העסקים ביום בעבודתם באים בחפץ לב ללמוד בשעורי ערב שעות אחדות תורה, נ"ך, קצור שו"ע באור תפלות ישראל, תלמוד, היסטוריא (ביחוד בחגים ושבתות שעור [?] נוסף לפנייהם דברים נעמים המחממים את הלב)

נערי בית ספר מבני תשע ולמעלה עד שלש עשרה המבקרים בבוקר בית ספר עממי [?] העניים לומדים בשוכם מבית הספר בשעה השתים עשרה עד הערב ג"כ תורה רש"י נ"ך תלמוד באור התפלות קשו"ע.

החברה היקרה והנחוצה הזאת המחזקת שש מורים מלבד שפתחה מחלקות שונות עם מורים מיוחדים בכל פרורי העיר אשר מקורה האחד לכללתה הוא הכנסות החברים התמידים דלל וחרב לרגלי המהומות והמבכות הנכחות אשר החריבו בתי ישראל ועשאום תל שממה ותומכים נהיו למקבלים פושטי יד וההוצאה של החברה מרובה וההכנסה כמעט ולא כלום היא וקיומה עתה בספק ד' ירחים.¹³¹

במכתב זה מתוארות המטרות הידועות של החברה בהדגשן הוויילנאי ("לקרב את הנער לגדל ולחנך את דור צעיר המלא ברכת ד' הנאמן לד' ולעמו דור אשר מחבב מסורת אבותיו ותורתו ואמונתו דור אשר יאהב ארצו ושפתו"), כשבהטעמת "הארץ" עולה אותה נטייה מסוימת לציונות הידועה גם ממקורות אחרים. מנקודת הזמן הזו מביט סרואלוב אחורה אל שנות המלחמה ואל השנים שלפני מלחמת העולם ומצביע על הישגים: "ואשר זכתה כבר להכניס תחת כנפיה מאות נפשות צעירות שלולא החברה קדמתן בנאומים נאים המושכים את הלב בלמודים יפה מסדרים לפי כוחם כי אז בטח כבר יצאו לתרבות רעה התמכרו לכל תועבה ויהיו לקלון ולבשת לעם ישראל". לדידו מדובר בגוף פעיל ביותר: "יומם ולילה לא יסגרו פתחי החברה", הפועל במספר סניפים בוויילנה "שפתחה מחלקות שונות עם מורים מיוחדים בכל פרורי העיר", שיש לו תכנית לימודים מסוימת. מודגש כי הוא פונה למגוון הגילים, מה שעשוי לעלות בקנה אחד עם התיאורים שהוצגו קודם לכן. משענו הכלכלי העיקרי היה "מהכנסות החברים התמידים". לא הצלחתי לגלות האם הגיב מאגנס לאיגרת הזעקה הזאת. גם אם מדרכו של עולם יש בכתיבה מן הסוג הזה נטייה להפרזה, ניתן להסיק כי במהלך

מלחמת העולם הראשונה נחלשה "תפארת בחורים" אך שרדה. לאחר המלחמה חזרה לתפקידיה ולמעמדה ביתר שאת כפי שילך ויפורט בפרק הבא.

בין שתי המלחמות

כבר בשלב זה ראוי להזכיר כי ברקע לדיון בתקופה זו, עומדת ההתפתחות של מרכז חדש של "תפארת בחורים" בפניסק, מרכז הפועל בהשראת ה"חפץ חיים" וגדולי ישראל, רובם ככולם קשורים במישרין ובעקיפין ב"אגודת ישראל" (להלן), זאת בד בבד עם המשך הגידול וההתחזקות של האגודות המקומיות בעיירות ובערי השדה גם במחוזות אחרים של מזרח אירופה.¹³² בהתייחס לליטא העצמאית ולפולין, בתקופה זו ניתן לדבר כבר על רמת התארגנות מסוימת שביטוי בולט שלה הוא ועידות, והיא מבוססת על קריאות בכתובים של "גדולי ישראל" ועל ניסיונות להתארגנות יזומה של מרכזי "תפארת בחורים" בערים מרכזיות ואחרות. נזכיר כי בעת הזו ברוסיה הסובייטית החלו להיוסד אגודות הנושאות את שמה של "תפארת בחורים" בהשראת חב"ד.¹³³

בהקשר הווילנאי התקופה שבין שתי המלחמות מתאפיינת בתחילה בשלב קשה של התאוששות במהלך התהפוכות הפוליטיות העוברות על וילנה עד להתייצבות מעמדו של השלטון הפולני, ובהמשך גדוש בפעילות מרובה ואינטנסיבית, בראשונה בהנהגתו של סרואלוב, ואחרי עלותו ארצה בשנת תרצ"ד – בידי תלמידיו ממשיכיו. התבצרות מעמדה של "תפארת בחורים" בוילנה בעת

132 להלן מספר דוגמות לפעילות "תפארת בחורים" בהונגריה; מניחוח המובאות והקשריהן עולה כמדומה כי מדובר בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה. באניהאד: רבי אהרן פרסבורגר (1876–1944) אב"ד באניהד הקדיש חלק מתשובה הלכתית למקרה שחברת "תפארת בחורים" המקומי הייתה מעורבת בו: "ומטעם זה שכתב ופסק השער אפרים [...] היה פסק הלכה למעשה כמה שנשאלתי מהחברה תפארת בחורים דפה שקנו ספר תורה ישן [...] הא לתפארת בחורים יש לה חזקת ממון, [...] ע"כ מכל הלין טעמים יד התפארת בחורים על העליונה [...]". (רבי אהרן פרעסבורגער, שאלות ותשובות פאר אהרן, ירושלים תשס"ג, עמ' ט). בודפסט: "רבים מבעלי הבתים היו תלמידי חכמים שקבעו עתים לתורה והיו מאורגנים בקבוצות כגון תפארת בחורים, חברת שס, תורת אמת ועוד" (ש' היינה, קהילת בודפסט בין שתי המלחמות, <http://zachor.michlalah.edu/khila/Pkhila-1.asp>). מונקאטש: "ברכה מיוחדת קבעה לעצמה חברת תפארת בחורים. רוב חבריה היו פקידים עוזרים בבתי מסחר. ערב ערב ובשבחות וחגים אחרי הצהריים, התאספו בחבורה ושמעו שעורים מפי רב מובהק. עשרות שנים היה רבם רבי חיים ליב מרץ" (ש' הכהן וינגרטן, "מונקאטש", בתוך: "לכהן פישמן (עורך), ערים ואמהות בישראל, חלק ראשון, ירושלים תש"ו, עמ' 367).

133 על הניסיונות להקמת "תפארת בחורים" ביהדות רוסיה הסובייטית שלאחרי מלחמת העולם הראשונה שהייתה מנותקת במידה רבה מהעולם היהודי שנותר במזרח אירופה, אעמוד בע"ה במסגרת אחרת.

הזו כגוף חשוב הפונה בעיקר לפלח אוכלוסייה מסוים וזוכה להיענות נלהבת, קשורה לדרכו של סרואלוב הממשיך להפגין גישה מקרבת לפועלים ולעובדים הצעירים¹³⁴ שעליהם לא הקשה בלימוד ממושך ומפרך, אלא שזר בדבריו מדרשים, שעשעם בחידודי לשון, ותיבל דבריו בניגוני הפטרה.¹³⁵ בהמשך לחזונו הראשוני, גם בשנים אלו הוא הוביל תכנית לימודים שלא כללה תכנים מכבידים יתר על המידה, ובמקומות רבים המתייחסים אליו מתואר לימוד המתבסס על תנ"ך, עין יעקב, חיי אדם ועוד. אם בשנים שלפני המלחמה נתקלנו באי בהירות מסוימת לגבי טווח הגילים המדויק של קהל היעד ודומה היה כי מסגרות גיל שונות משמשות זו בצד זו, בשנות העשרים הולכת ומתגבשת בצד "תפארת בחורים" הפונה לבוגרים, מסגרת ייחודית המכוונת לצעירים ולובשת צורה של מעין תנועת-בת – "תנועת נוער" מלווה המחנכת לעצמאות ועצמיות,¹³⁶ תנועה זו נקראה "תפארת הנוער", ובוגריה עברו בבוא העת ל"תפארת בחורים" השגרתית (בזיכרונותיו של קרמרמן: "מי 'תפארת בחורים' ו'תפארת הנוער' היו השנים היפות בחיי")¹³⁷ מי שמילא תפקיד מפתח בהתפתחות "תפארת הנוער" במרוצת שנות השלושים היה תלמידו המובהק של סרואלוב שמריה שרפן.¹³⁸

134 "כשסיימתי את בית הספר, עבדתי שנה במאפיית המצות של תפארת בחורים ברחוב ויינגרסקה 13. כל עובדי המאפייה הזו היו חברי מתפארת בחורים" (קרמרמן [לעיל הערה 77], עמ' 29).

135 ח' גראדע, דער שולהוף, ניו יורק 1958, עמ' 134.

136 על אופי הפעילות ניתן ללמוד מזיכרונותיו של קרמרמן: "[...] ושמרליה לימד אותנו במסגרת חוג "תפארת הנוער" איך עורכים אספה כללית, איך בוחרים יושב ראש ומזכיר וכדומה. אני נבחרתי ליו"ר "תפארת הנוער" וראובן גורפיין – לגזבר. הנהגנו דמי חבר מינימאליים לכיסוי הוצאות חוג הנוער ושמרליה לימד אותנו איך מנהלים פנקס הוצאות והכנסות. במשך הזמן קנינו ספרים ופתחנו ספרייה לחברים. ארגנו גם חוג דרמטי, ביוזמתו של שמרליה ואני שיחקתי את מרדכי. שנה לאחר מכן כתב ראובק'ה גורפיין, הגזבר, הצגה לפורים (אני משוכנע שבעזרתו של שמרליה), הפעם קיבלתי את תפקיד מרדכי – תפקיד שנפל בחלקי תמיד, אפילו בהצגות בית הספר. במחזה אחר שכתב שמרליה ושמו "לקונה עבדיו בדין" – שיחקתי את משה רבנו. הופענו באולם "חברה פועלים" שם הרכבנו מן השולחנות הארוכים את הבמה והחבר ברוך התקין את התאורה. ציירתי והכנתי תפאורות וגם מסך בעזרתו של ראובק'ה גורפיין. ב'1937 היא שנת ה'35 לתפארת בחורים ערכנו מסיבת יובל חגיגית עם נאומים, שירים והצגות. היה זה מחזה בשם "גדולת יוסף" שבו שיחקתי את תפקיד יעקב אבינו. את המחזה אני חיברתי, שמרליה עיבד אותו ויצא מחזה יפה" (קרמרמן [לעיל הערה 77], עמ' 32).

137 ש.ש.

138 "[...] היה שם גם חוג נוער בשם "תפארת הנוער" וחוג דרמטי שהכין הצגות ומסיבות בחנוכה, בפורים ובשמחת בית השואבה. המוכשרים שבינינו הופיעו בשירת סולו. כליל שבועות נשארנו לתיקון עד הבוקר ובחנוכה התארחנו בביתו של שמרליה לערב של

סביב סרואלוב התלכדה חבורה מגובשת של תלמידים שהעניקו לו יחס של כבוד ואף הערצה.¹³⁹ לית מן דפליג שהם ראו בו את המייסד בה"א הידיעה של "תפארת בחורים". יש עדויות כי סרואלוב זכה לחיבה ולהערכה בשדרות ציבור רחבות בוויילנה החורגות מאותו קהל יעד,¹⁴⁰ ויחס זה סייע לו ככל הנראה לשמור על אופייה המיוחד של "תפארת בחורים" בוויילנה לבל תיפגע.

כפי שצינינו לעיל, "תפארת בחורים" ידעה פרסומים שונים בעיתונות הווילנאית העשירה שלפני מלחמת העולם הראשונה. המגמה לפרסום והבעה עצמית התחזקה אחרי המלחמה. הנה, החיבור "ביאגראפישע נאטציין" פורסם בוויילנה בשנת תרפ"ג (1923),¹⁴¹ במלאות 20 שנה ל"תפארת בחורים" המקומית. החוברת בידייש שנערכה ככל הנראה על ידי התלמידים הבוגרים של האגודה, מספרת את קורות עשרים השנים שחלפו בדגש מיוחד על תחילת שנות העשרים ובהכרזה על אלפי תלמידים שעברו תחת ידה ומצויים במקומות שונים בעולם. בצד אזכור התחנות הישנות – ייסוד בתרס"ג (1903) בידי הרב סרואלוב בקלויז החייטים, שנתיים לאחר מכן המעבר לקלויז "דבורה אסתר" ובשנת תרס"ו (1906) - לקלויז החסידים,¹⁴² מודגש המשכן הנוכחי בקלויז תפארת בחורים שבשולהויף (להלן). במשך שנתיים (ממאי 1920 ועד סוף 1921) קורסי הערב של החברה התקיימו במבנה מודרני ברחוב ראשי (זוואלנה 21), אך הלומדים נאלצו לעזבו מסיבות חומריות. במשך תשעה חודשים (מ'27 בינואר ועד אוקטובר 1922) נאלצה החברה לעזוב את מרכזה בקלויז שבשולהויף בעטיה של שרפה שפרצה במקום ולעבור זמנית לקלויז "חברת פועלים". החוברת מונה את רבני החברה (אחרי סרואלוב הפותח את הרשימה נמנו בה הרב ר' משה סאדאווסקי [=סדובסקין], הרב ר' בן ציון אלפס, הרב י' בלבריסקי, הרב י' רעכעס, הרב צ' זייציק ז"ל, וצוין בה כי יש גם נוספים), ואת עסקניה הבולטים (הרשימה פותחת

לביבות שטיגנו אשתו חנה ובנותיו שרה פייגה ופסקה הי"ד. הגישו לנו ממתקים ומשקאות, בילינו בנאומים ובשירה ושמרל"ה כרגיל הכינור הראשי, היה ממציא במקום ובעל פה על כל אחד מאתנו חרוזים מברחים. ב"שמחה תורה" [...] " (שם, עמ' 31).

139 ראיתי שתי תשורות שנשתמרו בידי נכדתו שושנה אלטמן; האחת – חנוכית כסף שעליה נחרט: "מתנה מהבחורים של תפארת בחורים להרב יחיאל סראעלוו", לא מצוין תאריך, אך להשערתה מדובר בשנות העשרים; השנייה – כף כסף "מתנה מתפארת בחורים להרב ישראלעלוו פורים תרפ"ד". שושנה אלטמן סיפרה כי אכל בה כל ימי חייו.

140 חיים גרדה מתאר כיצד נשבו זקנים בוויילנה בקסם קריאת ההפטרה שלו ועלו לתפארת בחורים בשולהויף כדי לשמוע את פרשנותו (גרעדע [לעיל הערה 135], עמ' 127).

141 ביאגראפישע נאטציין פון תפארת בחורים צום 20 יאריקן יובילעאום, וילנא תרפ"ג.

142 יש הבדלים, בדרך כלל לא גדולים, בין הנאמר כאן לפירוט אחר של תולדות החברה, ולא בטוח שנעשה פה מחקר מדויק. לענייננו, החשוב הוא הרצון לספר על התפתחות החברה.

בר' יחיאל חיים גלעזער ור' עזריאל שעסקין הנזכר רבות בתולדות החברה, ומציינת את השתלבותם של התלמידים הבוגרים בהנהגתה החל מ-1919). היא מציגה היבטים כלכליים שונים שלה (תקציב שהחל בארבעה רובל לחודש והגיע ב-1914 ל-100 רובל, ועכשיו ב-1923 עומד על 100,000 [זהובים]). לענייננו מה שחשוב הוא הדגשת ההתפתחות של החברה. החוברת מציגה לראווה את ההמנון, ודיווח על ביטאון שבועי שהחל לצאת לאור בסוכות תרפ"א – "פארויס אונזער יוגנט", שנוסד על ידי י' וקסלר, ונתפרסמו בו האירועים השונים של החברה וקטעים שנכתבו על ידי חבריה.¹⁴³

לחברה היה המנון שנכתב על ידי שמריהו שרפן במלאת לה עשר שנים, ופורסם בתרע"ו (1916). צוין כי הוא מושמע בכל אירועיה הרשמיים.¹⁴⁴ בשנות העשרים הוא הופך לאחד מנכסי צאן ברזל של החברה; קרמרמן מספר עליו בזיכרונותיו ותולה את הצלחתו בכך שהצליח להעלות בשורותיו הקולעות את תמצית רעיונותיו של הארגון: "השיר שחיבר [=שמר'לה שרפן] ליובל העשרים של 'תפארת בחורים' (ב-1922) הפך להמנון אותו היינו שרים בכל אירועי החברה: 'די חברה ליד'". מחיבת העברית ששרתה על אנשי החברה בוויילנה, אין תמה כי חלק ממנו תורגם לעברית (על ידי אליהו מאיר קרוגמן):

א. קיימת בעיר / בוויילנא תזהיר / חברת בחורים לתפארת / בה אברכים / מרפא מוצאים / למדווי נפש צוערת. / ב. ערב אך בא, / שמונה השעה, / עובר מעמל ישתחרר - / צועד, נחפז, / לבית המדרש - / רוות צימאון דעת יוצר ... / ג. לנ"ך הוא תלמיד, / גמרא דף - שטחית / קל כל עניין לו הבן / דינים, משנה, / סיום, התחלה - / פה נשמתו תרנן... / פזמון: כן, כן, הן אמנם כן, / פועל רם הוא, / עבור נוער כזה מוסד / ולמדנו / ואורנו - / דמות עם סגולה גוי אחד.¹⁴⁵

הכתיבה והתרגום הללו משתלבים ביצירתיות הרבה שאפיינה את התלמידים הבוגרים, ושיוותה אופי מיוחד לעולמם הרוחני. כך, בחוברת הפרידה מסרואלוב (לעיל) נכתבו שירים לכבודו, והוא הדין גם בביטאון השבועי (לעיל). הדברים משתלבים עם פעילות יצירתית מסוג זה בבית הספר הדתי (להלן).

אשר לדמויות המובילות, בשורות אלו הובלט חלקו של סרואלוב, אך בהנהגת "תפארת בחורים" בין המלחמות נטלו חלק מנהיגים דתיים נוספים. בשנות העשרים ניתן לדבר על הרב משה שדאווסקי [=סדובסקי] – ר"מ בשיבת רמיילס, שהוזכר לעיל, המופיע כאן במקום השני ברשימה. לזיקתו ל"תפארת

143 לא הצלחתי להשיגו.

144 מצאתי עותק שלו בכתב יד של חלקו ביומן.

145 קרמרמן (לעיל הערה 77), עמ' 33–36. הוא מופיע באופן חלקי ביומנו של סרואלוב, עמ' 11, העתקה של הבתים ח, ט, י, בידיש.

בחורים" בכלל, ולרב סרואלוב בפרט, פנים שונות. בתמונה של מתפללי יום-יום ב"תפארת בחורים" מהמחצית הראשונה של שנות העשרים, יושב הרב שדווסקי [=סדובסקי] בסמוך לרב סרואלוב – שניהם במרכז התמונה.¹⁴⁶ הרב משה שאדווסקי נפטר בכ"ז בניסן תרפ"ט (7.5.29) וסרואלוב הספידו מרה.¹⁴⁷ בהספד מודגש הקשר העמוק ביניהם. סרואלוב רואה את הרב שאדובסקי כרבו. מעבר לדברי ההספד הנרגשים מובלט הקישור המשמעותי ל"תפארת בחורים" באמצעות אפיונו של הרב שדובסקי "כרבי נאמן של החברה שבמרוצת עשרות שנים לימד מאות בעלי מלאכה כיהודים כשרים ומלומדים"; אכן, אי אפשר ללמוד מכאן מתי החל את פעולתו בה, האם היה ממקימיה ומה היה תפקידו המדויק בה (בהספד קצר שכזה אי אפשר לציין הכול) ואיך השתלבו הדברים עם מעמדו בישיבת רמיילס.¹⁴⁸ מכל מקום, מסמך זה מוכיח כי אישיות הקשורה בעולם הישיבות הווילנאי הקלסי לימדה ופעלה ב"תפארת בחורים" בוויילנה. דמות ציורית המלווה את "תפארת בחורים" בוויילנה באותה עת היא של הרב בן ציון אלפס (נולד בוויילנה, תרי"א 1851), המופיע במקום השלישי ברשימת רבני "תפארת בחורים" בתחילת שנות העשרים. מעניין לבחון כיצד הציג הלה בזיכרונותיו את פרק "תפארת בחורים" בחייו:

146 ארכיון לוחמי הגטאות, מס' 31994.

147 מתוך היום. מההספד עולה כי ר' משה שדובסקי [=סדובסקי] לימד בשלהי המאה הי"ט בישיבות של איירגולה, קידן ורמיילס. לישיבת רמיילס היו כמה ראשי ישיבה דהיינו ר"מים, הוא לא היה ראש הישיבה הראשי, אלא הרב ר' צבי הירש גרודזינסקי (אחיו של ר' חיים עוזר). נזכרת כאן קידאן, שלרב סרואלוב היה קשר אליה, שכן הופיע ב"תפארת בחורים" שם לצורכי התרמה (לעיל, בגוף המאמר). הרב סרואלוב מזכיר בהספד את אחת מישיבות אלו שבה למד בהיותו בן חמש עשרה. מזכיר במיוחד את איירוגולה שבה פרצה מגפה בין התלמידים, ומציין את תפקידו האבהי של הרב שדובסקי שם. יש פרטים פיקנטיים על הלוויה; השתתפו רבנים וראשי ישיבות, כולל ר' חיים עוזר גרודזינסקי (הוא מציין זאת, כנראה לא היה זה עניין שגרתי של מה בכך). הנפטר שכב בארון שחור. ילדיו התגוררו ככל הנראה בחו"ל, ולא ידעו כלל על פטירת אביהם בן השמונים. בערוב ימיו סבל ממחלות ונפטר בבית החולים "משמרת חולים". סרואלוב עבר מסלול לימוד תורני שגרתי בגיל 15 הוא למד בישיבה (איירגולה? קידן? רמיילס? שלושתן?) אצל הרב שדובסקי. אפשר אולי לשער שהוא המשיך בלימודיו בישיבות גדולות עד לנישואיו, ואת פעילותו בהקמת "תפארת בחורים" דוויילנה החל כבר בגיל 23. יש לשים לב שההספד שנישא בשולחיוף הועלה על הכתב בידי סרואלוב לאחר מעשה וראוי לציין את חושינו ההיסטוריים כשדקדק ברישום מדויק של תאריך ושעת הפטירה וההלוויה.

148 יצוין כי ישיבת רמיילס לא הייתה ישיבה ליטאית "רגילה" למדו בה גם נערים. על הישיבה בדגש בעיקר על התקופה שעד מלחמת העולם הראשונה ראו מ' זלקין, "עיר של תורה" – תורה ולימוד תורה במרחב העירוני הליטאי במאה התשע עשרה", בתוך: ע' אטקס (עורך), ישיבות ובתי מדרש (עמ' 131–162), ירושלים תשס"ז.

וכן הייתי נטפל לעושי מצוה, בוילנא בחבורת "תפארת בחורים" שהיו שם שני מורים ונעשיתי מורה שלישי. ובשנת תרפ"ד למדתי עם בחורי חמד המזרחים [=בעלי נטייה ל"המזרחי"], ואח"ז נטפלו לשיעורי גם בנות ציון היקרות, הבחורים על שולחן זה והבחורות על שולחן שני, ולמדתי אתם בשבת אחר התפלה פרשת השבוע וקיימו הבחורות מאמר חז"ל, לעולם ירוץ האדם לדבר מצוה אפילו בשבת, ורצו בחומש"לך תחת זרועותיהם לשמוע מר"ב אלפס ביאור הפרשה, טרם נסיעתי לארצנו (תרפ"ה) נצטלמו רוב הבחורים עם שני רבניהם וגם אני בתוכם, בתמונה גדולה שהבאתיה לירושלים, וגם חגגו נשף פרידה ברוב פאר.¹⁴⁹

בהזכרת שני המורים כוונתו לרב סרואלוב ולרב שדובסקי. התמונה הנדונה (צולמה סמוך לקלוז "תפארת בחורים"),¹⁵⁰ ממחישה את מרכזיותם בקרב תלמידיהם. לעת הזו ניתן אפוא לדבר על שלושה רבנים "מובילים". בשונה מהרב שדווסקי שהיה כאמור ר"מ רגיל בישיבה ליטאית רגילה (רמיילס),¹⁵¹ היה הרב אלפס בעל נטיות חינוכיות, יכולת דרשנות עממית מיוחדת וזיקה עמוקה לפשוטי העם ולבני הנעורים.¹⁵² מבחינות אלו הוא התאים היטב למתבקש מאישיות מנהיגותית ב"תפארת בחורים". מעניינת מאוד אהדתו המופגנת ל"המזרחי" המוכעת כאן בצורה כה מיוחדת והמשתלבת בדברים חמים אחרים שהביע כלפי הציונות.¹⁵³ גם בכך השתלב באווירה ששררה ב"תפארת בחורים". כאן המקום לציין כי בשנים אלו לא החמיץ סרואלוב הזדמנות כדי להפגין את זיקתו לציונות בפומבי. הוא היה בין הנואמים בכינוס שהתקיים ב"שבת בראשית" ב"קלוז הקברנים" [גחש"א] אחרי הקמת מרכז "המזרחי" בוילנה (ספטמבר 1919),¹⁵⁴ ובין המברכים בישיבה החגיגית שהתקיימה בבית ועד הקהילה אחרי אישור המנדט הבריטי על ארץ ישראל.¹⁵⁵ כפי שעולה ממקומות

149 ב"צ אלפס, מעשה אלפס – תולדה וזכרונות, ירושלים תש"א, עמ' נא.

150 ארכיון לוחמי הגטאות, מס' 31994.

151 כאמור לעיל (הערה 149), היה לה בכל זאת אופי מיוחד.

152 חיבתו לבעלי מלאכה העוסקים בתורה עולה זיקתו ל"חברת הפועלים" בוילנה: "ואהבתי מאד את חברת הפועלים" (אלפס [לעיל הערה 149], עמ' נא). תיאור ביקורו בבית חרושת בצום גדליה ושיחתו עם הפועלים החרדים (עמ' נג); תיאור נפלא של דרשנות לבני הנעורים בחצר בתי הכנסת (שולהויף) לאחר שלא מצאו מקומם בתפילה (עמ' פה).

153 הוא התעמק בשאלה מדוע הציונות איננה זוכה לאהדה בקרב החרדים והציע מסילות אל לבם (שם, עמ' סדנ).

154 קלוזנר, וילנה ירושלים דליטא – דורות אחרונים 1881–1939, תל אביב תשמ"ג, עמ' 361.

155 שם, עמ' 362.

רבים ביומנו, היה סרואלוב מקורב מאוד לרב יצחק רובינשטיין (רבה השני של וילנה; קשור ל"המזרחי").¹⁵⁶ חיים גרדה שהקדיש ל"תפארת בחורים" פרק ב"דער שולהוף" שלו, מדגיש כי ההווי הציוני בלט היטב בחיי היומיום של "תפארת בחורים": ב"שלוש סעודות" שרו את "התקווה" ובשבתות עסקו ב"שקל" הציוני. הוא מתאר את דרשתו של סרואלוב להפטרה בזכריה "מי אתה הר הגדול לפני זרובבל למישור", שראה בהרצל שדיבר פנים אל פנים עם השולטן התורכי מעין זרובבל בן זמננו, ומזכיר בהקשר זה בגאווה את סוקולוב הדובר שתיים עשרה שפות. מתברר כי דרשנות מרחיקת לכת זו הייתה לצנינים בעיני חוגים מסוימים שנטו ל"אגודה" והתקשו לקבל את עמדותיו הציוניות, ואפשר שמסביבה חברתית-רוחנית זו יצאו אלו שהלעיזו על לימוד תנ"ך ב"תפארת בחורים" בהסתמך על "הביאור" של מנדלסון משל היה אחד מן "הראשונים"¹⁵⁷ יחד עם זאת, בראייה כוללת דומה כי הביקורת לא הרחיקה לכת; כאמור, סרואלוב היה אהוד בוויילנה, והצטרפותו של הרב גרודזינסקי (רבה של וילנה) לוועד החברה (המתועדת בתרצ"ד, אך ככל הנראה קדמה לכך) בוודאי שלא סיפקה תחמושת לחצי המתנגדים.

הדבקות של סרואלוב בציונות העמידה את העלייה ארצה כאפשרות ראלית. למודעות לכך הייתה השפעה על תלמידיו. בהקשר זה ראוי להציג את הכרזה: איגרת שפרסמו תלמידיו לרגל נסיעת הבת נחמה לארץ ישראל בשנת 1924:

ברכת הפרידה! הרינו מברכים את רבנו החביב הרב / ר' יחיאל סראעלוו הלווי נ"י / (מייסד החברה תפארת בחורים) / ורעייתו עטא קיילא לנסיעת בתם המשכלת / נחמה דבורה לארצנו הק' "ארץ ישראל" / ויזכו לראות נחת ממנה ומצאצאיה יתן ד' כ' / עוד יתישבו בארצנו במהרה בימינו / בברכת ציון וירושלים / עזריאל שעסקין / משה קרמר / ש. זיעליקוואוויץ / ש. שאראפן.¹⁵⁸

156 כדוגמה, שעסקתי בה, אציין את הזמנתו למפגש עם ביאליק כשהלה נכח בוויילנה; המפגש התקיים בביתו של הרב רובינשטיין. ראו י' רוזנסון, "עברית, שבת וציונות – על ביקור ביאליק בוויילנה בחורף תרצ"ב", מים מדליו, 22–23 (תשע"א–תשע"ב), עמ' 359–376.

157 גראדע (לעיל הערה 135), עמ' 128.

158 בכרזה משנת 1924, מימין בעברית משמאל בידיש. יש הברלים בניסוח בין שתי השפות; הניסוח בידיש: "זיי זאלין זוכה זיין פיל נחת האבין פון איהר מיט אירע נאכקומענדע דער בורא זאל געבין אז אונזער רבי מיט זיין פאמיליע וויא אויך זיין גערנדעטע חברה "תפארת בחורים" זאלין אינגיכען קומען אין אוזער הייליגע לאנד ארץ ישראל".

החתומים מייצגים מעין ועד בלתי מוכתר של עסקנים ותלמידים ותיקים. ויצוין שרפן,¹⁵⁹ שהיה גיסו של סרואלוב,¹⁶⁰ מה שללא ספק חיזק את הקשר ביניהם, ובצד אחרים החל להתבלט כמוביל ומרכז של "תפארת בחורים" בווילנה. בעקבות עליית הבת שהתגלגלה לחברון והתגוררה בה (ולבסוף נרצחה בה יחד עם בעלה באב תרפ"ט), ביקש הרב סרואלוב לעלות ארצה כבר בסוף שנות העשרים, אלא שלא הסתייע, ובסופו של דבר עלה רק בתרצ"ד 1934.¹⁶¹ האסון בחברון השפיע על תכניותיו, אך לא פגע באמונתו הציונית הלוהטת (בלשונו הקולעת של גרדה: "אבער ער איז געבליבן א פייערדיקער ציוני").¹⁶² בחוברת שהתפרסמה לכבוד צאתו, ציין תלמידו קרוגמן במפורש כי בארץ מחכים לו נכדיו היתומים,¹⁶³ אך בה בעת רמזו התלמידים כי תולים בו תקוות להרחבת מעגלי ההשפעה של "תפארת בחורים" גם בארץ ישראל. אפשרות העלייה שעמדה על הפרק עודדה, כך נראה, את ההתפתחות של המנהיגות הצעירה ב"תפארת בחורים" בווילנה. למנהיגות זו היו גם מגמות פוליטיות מסוימות; מסתבר כי "תפארת בחורים" השתתפה כסיעה בבחירות לקהילה עם מי שמכונה היום "שותף טבעי" במסגרת "תפארת בחורים – דתיים-לאומיים", וזכתה לנציג אחד.¹⁶⁴

הנה כי כן, לקראת שנות השלושים נותרת החברה ללא הרב בן ציון אלפס (עלה ארצה בתרפ"ה), ללא הרב שידווסקי (סדובסקי; נפטר בתרפ"ט), ובתרצ"ד נפרדו גם מהרב סרואלוב. הקרקע נותרה עתה פנויה לבני הדור השני שהובילו את החברה בשנותיה האחרונות עד שעלה עליה הכורת. ביניהם בלטו שמריה

159 אגב, בכרזה חתימתו מתנוססת בפני עצמה, נבדלת משלושת האחרים.

160 על כל הפרשה ראו הריאיון עם נכדתו שושנה אלטמן (יוני 2010).

161 נביא כאן את סיפורה של נכדתו שושנה אלטמן לבית אונגר: "אמא [=נחמה אונגר] הכינה דירה בחברון וניירות [=אישורי עלייה]; ההורים [=סרואלוב ורעייתו] עלו לאונייה יחד עם חברה יתומה של אחת הבנות [=של סרואלוב], סבא [=סרואלוב] רשם אותה כתאומה של אחת הבנות שלו הקצין הפולני הסתכל עליהן וקרע את הניירות, ואמר לא תאומות! חזרו חזרה, ועלו [=ארצה] רק שש שנים אחרי זה, וכך ניצלו מפרעות חברון" (ריאיון אתה 15.4.10); ביומנים צוין כי סרואלוב עלה בין השאר כדי להעניק טיפול הולם לנכדיו שאיברו את הוריהם בחברון.

162 גראדע (לעיל הערה 135), עמ' 127.

163 עלייתך לשלום (לעיל הערה 85), עמ' 7-9.

164 הצפירה, 6.8.1928 עמ' 3. לשם השוואה: הציונים – 5, אגודה – 2, בונד – 3, דמוקרטים – 1, אגודת בעלי בתים – 1, אומנים לאומיים – 4, הסוחרים הגדולים – 3 (אחד מהם ציוני), הסוחרים הפעוטים – 2.

שרפן, הוותיק בתלמידים,¹⁶⁵ והרב בצלאל גולדברג.¹⁶⁶ שרפן היה בעל יכולת בלתי רגילה להתקרב לנוער, וגייס לצורך זה גם את החום של ביתו ומשפחתו,¹⁶⁷ והרב גולדברג נשא אופי רשמי יותר כרב בפועל. בשנת 1937 חגגה תפארת בחורים של וילנה את שנת השלושים וחמש להיווסדה:

ב־1937 היא שנת ה־35 לתפארת בחורים ערכנו מסיבת יובל חגיגית עם נאומים, שירים והצגות. היה זה מחזה בשם "גדולת יוסף" שבו שיחקתי את תפקיד יעקב אבינו. את המחזה אני חיברתי, שמרל'ה עיבד אותו ויצא מחזה יפה.¹⁶⁸

באותה שנה עצמה כתב שמריהו שרפן מתוך מודעות לצורך להפיץ את דבר "תפארת בחורים" מאמר בספר וילנה שכותרתו "וילנה הדתית",¹⁶⁹ ובו עסק בתולדות החברה. אין בו הרבה מידע חדש מעבר למה שנאמר, והוא מייצג כמדומה את אחד ההבהובים האחרונים של שלהבת התופעה הדתית-חברתית:

165 "יד ימינו [=של סרואלוב] היה תלמידו שמריהו שרפן הי"ד, המכונה בחיבה שמרל'ה. שמרל'ה הגיע למקום כשהיה עדיין ילד והבחורים הגדולים רצו לגרש אותו מ"החברה" [...] (קרמרמן [לעיל הערה 77], עמ' 31).

166 "את מקומו [=של הרב סרואלוב] מילא בתפארת בחורים הרב הצעיר ר' בצלאל גולדברג. רק אחרי עלייתו של הרב סרואלוב לארץ ישראל הגעתי למצוות והתחלתי לפקוד את "תפארת בחורים". השתתפתי כל ערב בשיעוריו של הרב גולדברג [...] (שם, עמ' 32).

167 "[...] בפורים ובשמחת בית השואבה. המוכשרים שבינינו הופיעו בשירת סולו. בליל שבעות נשאנו לתיקון עד הבוקר ובחנוכה התארחנו בביתו של שמרל'ה לערב של לביבות שטיגנו אשתו חנה ובנותיו שרה־פייגה ופסקה הי"ד. הגישו לנו ממתקים ומשקאות, בלינו בנאומים ובשירה ושמרל'ה כרגיל הכינור הראשי, היה ממציא במקום ובעל פה על כל אחד מאתנו חרוזים מבדחים. ב"שמחה תורה" השתתפנו בהקפות שנערכו ב"תפארת בחורים". בשבתות החורף היינו באים לעונגי שבתות ו"שלוש סעודות" [...] (שם, עמ' 31); "במפגשי "שלוש סעודות" ושל ערבי שבת בחורף, נהג שמרל'ה לספר לנו בהמשכים את תולדות דון יצחק אברבנאל, את סיפור גירוש ספרד וסיפורים אחרים מחצרות החסידים. נוהג היה להביא גם סיפורים מהעיון הדתי הוורשאי שנקרא "דער טאג בלאט", ותמיד ידע להפסיק ברגע המותח ביותר, כדי לגרות אותנו להופיע למפגש הבא, לשמוע את ההמשך ולהשתתף בשיעורים. בקיץ נהג לנסוע למעון הקיט שבו שהו אשתו ובנותיו בירוזלימקה (ירושלים הקטנה) [...] ואז היה אברהם שלוש מקריא לנו את המשכי הסיפורים. [...] (שם).

168 שם, עמ' 32.

169 ש' שאראפאן, "די רעליגיעזע ווילנע", ווילנער אלמאנאך (אונטער דער רעדאקציע פון א"י גראדענסקי) ווילנע 1939, עמ' 321–332. סקירה על תפארת בחורים ראו בעמ' 324–325.

תרבותית שאנו עוסקים בה. חמש שנים לאחר מכן, וילנה היהודית הלכה וגוועה. "עד יומו האחרון למד שמרליה ב'תפארת בחורים' ערב ערב, עם האחים צבי ואריה טרבוצין שגרו בחצר בתי הכנסת";¹⁷⁰ כבר בקיץ תש"א הוא נחטף ונרצח.¹⁷¹ גם הרב גולדברג נרצח בשלב די מוקדם, ואפשר שמשום כך לא שמענו על פעילות "תפארת בחורים" בגטו (בשונה מגטו קובנה). כך תם הדור השני של "תפארת בחורים", ויש מבני הדור השלישי – כפי שמתאר בהרחבה קרמרמן בזיכרונותיו – שמצאו עצמם ביערות כלוחמים בשורות הפרטיזנים.

בשנת תרצ"ד סיים הרב סרואלוב את נאום הפרידה שלו בתקווה: "אני מקווה ומאמין באמונה שלמה שבמהרה נתראה שם [=ארץ ישראל] כולנו. ואז נדבר ונשוחח זה עם זה בכל לב".¹⁷² כמו הרבה תקוות מסוג זה שהושמעו ברחבי מזרח אירופה של שנות השלושים, גם תקווה זו לא התגשמה.

לסיכום הדיון בתקופה זו מתבקש להעיר על אודות הקשרים המסועפים – הגם שלא בהכרח רשמיים – עם מערכות החינוך האחרות של הציבור הדתי לאומי בוויילנה. הדברים עולים כבר בתחילת הדרך, בשנות העשרים והשלושים, בזיקה לבית הספר "עזרא". הדגשים בפעילות החינוכית וחילופי המשמרות שחלו בהנהגה הרוחנית והניהולית של "עזרא" במקביל ל"תפארת בחורים" עולה מזיכרונותיו של קרמרמן.¹⁷³ מסתבר כי סרואלוב המייסד ששימש כמורה

170 קרמרמן (לעיל הערה 77), עמ' 33.

171 "את חותנו [=הרב מיכאל סורסקין] שמריהו שרפן לקחו החוטפים ב"ז בתמוז תש"א מביתו, באמתלא ובתרמית, שילך להעיד לפני השלטונות על כך שלבחורי ישראל לא הייתה כל שייכות לרקומוסול" (ק' פרבר, אוקניקי ראדין וילנא – מיומנו של בן תורה בשואה ולפניה, ירושלים תשס"ז, עמ' 326).

172 עלייתך לשלום (לעיל הערה 85), עמ' 5.

173 "אחי הבכור יעקב, למד בבית הספר "עזרא" (בית ספר דתי לאומי לבנים, "תחכמוני" של "המזרחי"). בניין בית הספר היה ברחוב טרוקי (טרוקר) פינת זווילנה, ושימש פעם כארמונו של האציל הפולני טישקביץ". שני פסלים תמכו במרפסת ולכן כינינו את המקום 'הפסלים של טישקביץ'. הרב יחיאל סרואלוב זצ"ל והמורה מרדכי אובסייביץ' הי"ד ייסדו את בית הספר "עזרא" ומזכירו היה המונה לעברית קויפמן הי"ד [...] המנהל אובסייביץ' לימד בכתות הגבוהות חשבון, גיאומטריה ואלגברה, הרב סרואלוב לימד גמרא, חמש תנ"ך, המורה שקוטלסקי לימד היסטוריה עברית והיסטוריה כללית. כל לימודי הקודש תורגמו לידיש וכל הלימודים העבריים נלמדו בהברה אשכנזית. גם בנו של המורה ציפליביץ' לימד אצלנו גיאוגרפיה ועברית וכלתו הייתה המורה לידיש, טבע וגיאוגרפיה. המורה יחזקאל בלבריסקי לימד גם גמרא ועברית. היה לנו מורה לציור, בשם נובופולד, שלימד גם ב"אסתר רובינשטיין" [=בית ספר דתי לאומי לבנות], ומורה לפולנית, שפה והיסטוריה בשם פינצ'קו. בכתה ה' התחלנו ללמוד גרמנית כשפה זרה ובכתות ו' ז' למדו לטינית. כשהיטלר ימ"ש עלה לשלטון בגרמניה, [...] ישבנו בדיוק בשיעור גרמנית. כשהגיעו החדשות – זרקנו את הספרים והמתברות לאוויר וצעקנו: לא רוצים גרמנית.

למקצועות קודש בבית הספר "עזרא" ועיצב את נפש תלמידיו בסיפורים לאומיים, זכה להיזכר במיוחד; נוכחותו המשפיעה ב"תפארת בחורים" מתקשרת אפוא לפעילותו בבית ספר "עזרא". קרמרמן מציג טיפוס שמשלב הכשרה במסגרות שניתן להגדירן כדתיות-לאומיות.¹⁷⁴ גם בהקשר זה מובילים הדברים אל הסוף המר, ואם המבחן העליון של בתי הספר מן הסוג הזה היה השתייכות לתנועה הציונית ועלייה ארצה, על בוגרי "תפארת בחורים" ו"עזרא" המובאים כאן בחדא מחתא נגזר מבחן נוסף; קרמרמן מציגו ללא כחל וסרק: "תלמידיו אכן לא נכשלו בתקופת השואה, הם לא שרתו במשטרת הגיטו ("הגיטו-פוליצייה") אבל בשורות הפרטיזנים היה מספרם בולט".¹⁷⁵

בשנה שלאחר מכן לימדו כבר אנגלית כשפה זרה ב"עזרא". מורינו להתעמלות היו קויפמן (בכתות הנמוכות) וליטבק בכתות הגבוהות. כל בוקר התפללנו בציבור בשתי קבוצות, כשהמורה קויפמן עובר לפני התיבה בקבוצה של תלמידי א"ג' והמנהל או אחד הילדים בקבוצה של ד"ד'. אני זוכר מצעד לפידים ודגלים שנערך בעירנו כשהייתי תלמיד כיתה א' בהשתתפות כל בתי הספר העבריים, על המגרש ברחוב קונסקה, התזמורת ניגנה ואנחנו שרנו: "שאו ציונה נס ודגל – דגל מחנה יהודה". האירוע השאיר עלי רושם עצום. אני זוכר גם את הטיוול ביער בל"ג בעומר. צעדנו בתהלוכה דרך כל העיר, כשדגל בית הספר בראש. מלווים בתזמורת "ביתר", כשאנחנו לבושים במדי בית הספר, חולצה כחולה ועליה מגן דוד ובחזיתו האות: ע'. בחורף נוסף לה מקטורן כהה עם צווארון זקוף שבפינתו רקומה גם האות ע'. וכך צעדנו, והמנגנים, רובם בוגרי בית הספר, מלווים אותנו, עד חוף נהר הוויליה שברחוב אנטוקול ומשם, על סיפון ספינת קיטור עד לפושפישקי, שם ירדנו ונכנסנו ליער. בחנוכה ובפורים נערכו מסיבות באולם של הגדול של טישקביץ". הרב סרואלוב כבש את ליבנו בסיפורם על חנה ושבעת בניה ועל נס פורים וה יתה לדבריו השפעה עצומה [...] בפורים הלכו כל ילדי בית הספר היהודים לאולם העירוני באוסטרדה-ברום כדי לקבל שקיות של "משלוח מנות" ולראות סרט. אני זוכר שראינו שם את "עודד הנודד", סרט מארץ ישראל [...] עם גבור האנטישמיות בפולין פסק מנהג ההתכנסות באולם העירוני בפורים בהחלטת העירייה [...] בשנת 1935 עבר "עזרא" לבנין הקבע שלו בחצר "אסתר רובינשטיין" [=בית ספר דתילאומי לבנות]. בקומת הקרקע הקציבו חדר ואולם גדול לתנועת "השומר הדתי" ובחצר ערכו תרגילי סדר ספורט [...]". קרמרמן (לעיל הערה 77), עמ' 31. על בית הספר, על זיקתו לתחכמוני ועל התפתחותו ראו קלויזנר (לעיל הערה 11), עמ' 625.

174 לא כאן המקום לדון בהיבטים של "הטיפוס הדתילאומי" אליבא דקרמרמן; נציין רק כי ביומנו מובעים רגשות לא-פשוטים ביחס להתנהגותם של גורמי שמאל, במיוחד "השומר הצעיר", בוויילנה של שנות השלושים ובשנות המלחמה.

175 "כילד וכנער נפלה בחלקי הזכות לגדול ב"ירושלים דליטא" ולהכיר את חכמיה וגדוליה. הייתי תלמידו של הרב יחיאל סרואלוב זצ"ל, מייסד "תפארת בחורים" וממייסדי בית הספר הדתי לאומי "עזרא", הטוב בבתי הספר לבנים בוויילנא. אני זוכר את מסיבות חנוכה שנערכו באולם המפואר של הגראף טישקביץ', ברחוב טרוקי [=מקום בית הספר], ואת מורנו הרב סרואלוב, מספר בצורה ציורית ומרגשת על חנה ושבעה בניה. כך הכניס בנו

הערה על אתרי הפעילות בוילנה

כאן מתבקשת הערה על מיקומן של מסגרות "תפארת בחורים" בעיר לעת הזו. לפי עדותו של הרב סרואלוב מ"מ [=מגיד מישרים] ב"בית הכנסת החייטים", הרי שבקלוזו זה ובבית הכנסת הקרוי על שם מייסדו "יאגיכעס" החלה הפעילות של "תפארת בחורים" בתחילת המאה העשרים. בשלב הראשון של הפעילות מדובר בריבוי אתרים ("חברות") המתאים להתמודדות רחבת ההיקף עם האתגרים שזימן המצב המיוחד בעיר גדולה יחסית כוילנה. ריבוי מקומות הפעילות אפיין את "תפארת בחורים" בוילנה לאורך כל קורותיה, אולם כבר לפני מלחמת העולם הראשונה מקומו המרכזי של ארגון "תפארת בחורים" בוילנה היה בחצר השולהויף, ובהיבט הווילנאי של פעילות הארגון הוא מזוהה בסופו של דבר עם ה"שולהויף". ניתן אף למפות היטב את המיקום בתוך חצר בתי הכנסת: "הלימודים נערכו בחצר בתי הכנסת בקומה השלישית מימין, ב'ברום'. בערבי החורף הארוכים נערכו מסיבות 'עונג שבת' באולם ה'חברה-פועלים' שבחצר השנייה של מתחם בתי הכנסת".¹⁷⁶

במיקומו זה (בשנת 1922 נשרף הבניין ונבנה מחדש) נמצא הארגון ממש בטווח פסיעות ממבצרי הרוח המפורסמים ששכנו בחצר הזאת.¹⁷⁷ שכנות זו למה שנתפס כלבה הרוחני של ירושלים דליטא העניקה למקום הילה של חשיבות, ומאחר שהמקום נתפס גם כקלוזו לכל דבר ועניין,¹⁷⁸ אחד משנים-עשר בתי

את היכולת וכוחות הנפש להתנגדות ולהקרבה. תלמידיו אכן לא נכשלו בתקופת השואה, הם לא שרתו במשטרת הגיטו ("הגיטרפוליציי") אבל בשורות הפרטיזנים היה מספרם בולט. [...] (קרמרמן (לעיל הערה 77), עמ' 9).

176 שם, עמ' 31.

177 תיאור של המיקום הפיסי של "תפארת בחורים" עולה בזיכרונותיו של קרמרמן: "יעקב ואני עלינו ל"תפארת בחורים", פתחנו חלון שמאלי וממנו יצאנו אל גגו של בית הכנסת הגדול והצצנו מלמעלה. ה"חפץ חיים", יהודי קשיש כבר אז, ישב לפני ארון הקודש על כיסא, וסביבו קבוצת רבנים מכובדים. הרב הישיש דיבר בלחש, כי כוחו לא היה לו לנאום בפני קהל, ואחד הרבנים ששמע ממנו – העביר את הדרשה לכל הציבור" (שם, עמ' 18); [...] יצאתי פעם דרך החלון המזרחי של "תפארת בחורים" אל גגו של בית הכנסת הישן וראיתי את כדור התותח רוכב על כיפה שמעל המדרגות הלולייניות. היה זה כדור אבן לא גדול. נגעתי בו, ירדתי גם במדרגות ועליתי חזרה..." (שם, עמ' 241–242).

178 על התפילה בו בזיכרונותיו של קרמרמן; בשעה שהאב היה חולה [...] לא רצינו ללכת להתפלל בבית הכנסת הקבוע שלנו ברחוב רודניצקה בלעדיו, ולכן הלכנו יעקב ואני להתפלל ב'תפארת בחורים'" (שם, עמ' 29).

הכנסת שבחצר המפורסמת – ה"שולהויף"¹⁷⁹ ניתן אף לדבר על נופך של קדושה שדבק בו. מה טיבה של "קדושה" זו? השולהויף זכה לתיאורים אין ספור שהעמידוהו בחזקת פסגה רוחנית, מקום מרומם ומקודש, בוילנה, שהיא עצמה נתפסה - ולא דווקא כמליצה גרידא – כ"ירושלים של גלות"¹⁸⁰. יש גם תיאורים הממקמים בתוך ההקשר המקודש הזה את "תפארת בחורים" במישרין; חשוב לענייננו הוא זה של שרפן, שפרסם בשנת 1939 ב"ווילנער אלמאנאך" את הפואמה "ווילנע ירושלים דליטא"¹⁸¹. בפואמה עצמה אין משום חידוש מיוחד, וניתן לראותה כממשיכתה של מסורת בת מספר עשרות שנים של שירי הלל לוילנה – קדושתה וערכה לעם ישראל החורגים מחשיבותה המקומית והקהילתית, היורדים גם לתיאור תנארה הפיזי המהווה תשתית לנופה הרוחני. אך מחברה שהיה זכור מהמנהיגים הכריזמטיים של "תפארת בחורים" בדור השני לפעילותה, משלב את המקום במסכת הרחבה של "אגדת השולהויף" בפרט ובוילנה בכלל:

וילנא! את עיר עתיקה ומקודשת / עטופה שכינת אל: וילנא שלי. / הגאון הקדוש חי בקרבה ויצר בה, / ירושלים דליטא פה זה שזור באוירה. / [...] והנה "בית הכנסת הישן" מבריק ומצוחצח / חמש מאות שנים הוא סוחב על כתפיו / "תפארת בחורים" שמתחת לגג / נערים עובדים לומדים בו לרוב / [...] שנים עשר בתי תפילה, כמניין שבטי יה / זהו השולהויף כתר התורה. / [...] את השם ירושלים דליטא בפאר ובכבוד / ובעיני העם, כמקדש ממש, נחשבת לעד.¹⁸²

179 כך עולה מכרזה מפורסמת המונה 160 בתי מדרש, קלויזים ומניינים; במרכזה מופיעה תמונת בית הכנסת הגדול. יש כותרות בארבע שפות (עברית, אידיש, אנגלית, רוסית; המיון של בתי התפילה לפי קטגוריות שונות, הראשונה בהן: "בתי הכנסת של השולהויף". שנות העשרים.

180 המליצה על-פי הפואמה הידועה של זלמן שניאור "וילנה" (ז' שניאור, שירים, ב, תל אביב 1958, עמ' 358–360).

181 ש' שרפן, "ווילנע ירושלים דליטא", ווילנער אלמאנאך, 1938. ש' שאראפאן, די רעליגיעזע ווילנע, ווילנער אלמאנאך (אונטער דער רעדאקציע פון א"י גראדוענסקי), ווילנע 1939, עמ' 321–332. ראו הסקירה על תפארת בחורים שם, עמ' 324–325.

182 תרגום מילולי לפי קרמרמן (לעיל הערה 77, עמ' 238–240). במקור: "אך, ווילנע דו אלטע פאר הייליקטע שטאט / מיין ווילנע פארהילט אין דער שכינה פון גט / אוו ס'האט דער הייליקער גאון געלעבעט / "ירושלים דליטא" און לופט איז פארוועבט [...] און אט איז קלויז ישן, ווי אויסגעפוצט, קלאר! / און טאגט און איר אקסל שוין פינף הונדערט יאר. / "תפארת בחורים" אזש טונטערן דאך, / וו ארבעטער יוגנט עס לערנט א סאך / [...] צוועלף קלויזן אין שולהויף די "שבטים" אליין / אט דאס איז דער שלהויף די

"תפארת בחורים" הופכת אפוא אליבא דשרפן לתופעה חשובה המשתלבת בקדושתה של וילנה.

בין "אגודה" ל"מזרחי" – בין פינסק לוילנה

בדיון הקודם הוצגה "תפארת בחורים – וילנה" של ראשית הדרך בהשוואתה לאגודות בעיירות ובערי השדה. כשבתקופת "בין המלחמות" עסקינן, מתבקשת השוואה נוספת הכרוכה בהערה לגבי היחסים בין מה שמצטייר כמרכז חדש של "תפארת בחורים" בפינסק לבין וילנה, וכן בעמדותיו של הרב חיים עוזר גרודזינסקי בנדון. אמנם, העמקה בעניינו של המרכז בפינסק בפרט, וברשת אגודות "תפארת בחורים" הפרושות במרחבי ליטא ופולין בתקופת בין המלחמות בכלל, חורגים מדיון זה.¹⁸³ אך מכל מקום, המשבר בעולם היהודי המזרח-אירופאי שהביאה מלחמת העולם הראשונה, יצר התפתחות במעגל חדש של "תפארת בחורים" שלא היה מוכר בטרם מלחמה. דובריה המובהק, לפי מקורות רבים, של "תפארת בחורים" בגרסתה זו הוא העסקן הרב משה ברנשטיין,¹⁸⁴ ואנו

גייסטיקע קרוין / [...] דעם נאמען "ירושלים פון ליטא" מיט פראכט / און ווערט ביי דעם פאלק ווי א מקדש באטראכט."

183 חברי ד"ר בן ציון קליבנסקי שוקד על כך.

184 הלה, אינו מזכיר בזיכרונותיו באופן ישיר את המרכז הפעיל בוילנה, ותולה באופן עקבי את שורשי התנועה והתפתחותה בחפץ חיים ובגדולי הדור האחרים: "כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה כמעט ונתחסלה התנועה – ה"חפץ חיים" שהגיע לזקנה לא יכול היה לנסוע ממקום למקום" (מ' ברנשטיין, תפארת בחורים, בתוך: נ' תמיר [מירסקי] [עורך], פינסק – ספר עדות וזיכרון לקהילת פינסק-קארלין, תל אביב תשכ"ז, עמ' 263). ההתעוררות לחידוש המפעל צמחה בפינסק ומשנודעה ברבים הגיב החפץ חיים בהזמנת משה ברנשטיין אליו (הרב מ' ברנשטיין, ויקהל משה, תל אביב תשמ"א, עמ' 17–18). אחרי הביקור בראדין הוא אכן חזר לפינסק. מדובר בשנת 1926; וברנשטיין מגדיר את התפתחות המרכז כך: "[...] נטלה על עצמה חבורת בני תורה, במיוחד משיבת בית יוסף" בפינסק בראשותו של בן עירנו הרב ר' משה ברנשטיין יחד עם בנו של הרבי מליובישי הרב שמרי' ויינגרטן ז"ל, את המשימה לחדש את תפארת בחורים בהתאם לרוח הזמן וייסדו את הסניף הראשון של תפארת בחורים" בפינסק, באולם ברחוב סוברונה" (ברנשטיין, תפארת בחורים, פינסק [לעיל הערה 68], עמ' 263). ובמקום אחר: "ארגנטי את הסניף הראשון של "תפארת בחורים" בפינסק" (ברנשטיין, ויקהל משה [לעיל הערה 68], עמ' 19). הסניף שהוקם בשנת תרפ"ז (1926) זכה לעידודו ולהשתתפותו של הרב אהרן וואלקין – רב העיר, בסופה ובסערה, לעיל הערה 69, עמ' רלג). "מנהיגי הסניף" היו: הרב שמריהו ווינגארטן (בן הרבי של ליביש), הרב יהושע ביינסון ובני הישיבה המצוינים של ישיבת פינסק ביניהם הרב זבולון אשמינער (הרב משה ברנשטיין, ויקהל משה, תל אביב תשמ"א, עמ' 19). בסניף היו 150 חברים. המתכונת הידועה לימורי קודש

נצטמצם במסגרת זו לשאלת הזיקה של הגורמים החדשים לחברה הוותיקה בוילנה.

לפי דבריו, ברנשטיין, החותר למסגרת רחבה ומאורגנת של "תפארת בחורים", שאף לקבל הסכמה של "גדולי הדור", ובייחוד את ברכתו של "החפץ חיים"; לטענתו הוא נפגש עמו ובפגישה ביאר לו: "כי בזמן הזה יש לגשת למלאכה החברתית התורנית העדינה הזאת בכלים אחרים מתאימים לרוח הזמן. כי אנסה להתחיל בארגון ועד של בני תורה, כדי לגשת לארגון התנועה. אלא שלזאת אבקש כי החפץ חיים ור' חיים עוזר גרודז'נסקי זצ"ל מוילנה יתייצבו בראש תנועת "תפארת בחורים". החפץ חיים הסכים לזאת, והבטיח לי כי תוך שבועיים ימים הוא ישלח אלי לפינסק שני מכתבי אישור מצדו ומצד ר' חיים עוזר גרודז'נסקי זצ"ל כנשיאי כבוד של תפארת בחורים".¹⁸⁵ ואכן, בהשראה זו, ובעקבות עידוד האישים המוזכרים כאן, הלכה "תפארת בחורים" והתפתחה כתנועה המתארגנת בדפוסים שלא היו ידועים לפני המלחמה. לפי תיאורו של ברנשטיין, במחצית השנייה של שנות העשרים צומחים מרכזים חדשים כפטריות אחר הגשם,¹⁸⁶ וההתארגנות מגיעה לשיאה בשלוש התכנסויות הזוכות לקריאות עידוד רבניות וברכות בהתאם. מדובר בפרק זמן של שנים ספורות (כשלוש), בתחילת שנות השלושים, ובהקשר זה נקודות המפתח הן פינסק, וילנה וברנוביץ. ברנשטיין דיווח על האסיפה הראשונה של כל הסניפים שהתקיימה ב־1930 בפּינסק, ועל קול קורא של רבני ה"קּרסען" [=קרסי; חבלי הספר של פולין, בשונה מ"פּולין הקונגרסאית"] בראשות החפץ חיים והרב גרודז'נסקי לקריאת להקמת סניפים חדשים.¹⁸⁷ מיד אחרי הכינוס הזה ברנשטיין העביר את המרכז לוילנה, והעמידו תחת חסותו של ר' חיים עוזר גרודז'נסקי. בשנת תרצ"א (1931) בוילנה, באולם הגדול ברחוב קאנסקה התקיים כינוס גדול בראשותו של הרב חיים עוזר, ובו דיבר הלה על חשיבות המפעל, מהותה ושאיפותיה של "תפארת

בערב ו"מדי שבת ויום טוב נערך עונג שבת ויום טוב בבתי כנסת שונים בפּינסק" (ברנשטיין, תפארת בחורים, לעיל הערה 68, עמ' 263).

185 ברנשטיין, ויקהל משה, לעיל הערה 68, עמ' 17–18.

186 הוא מתאר כך: "נסעתי מעיירה לעיירה ומעיר לעיר, וארגנתי חברות של תפארת בחורים". כך הוקמו 175 סניפים של חברות כאלה, שבהם למדו אלפי צעירים, בעיקר פועלים, אשר לאחר העבודה היומית הפיזית הקשה, באו לעת ערב ללמוד תורה, תלמוד וספרי מוסר" (שם, עמ' 19); "במשך שנים מעטות נוסדו כ־250 סניפים, כמעט בכל הערים והעיירות באזורי הקרעסן". יחד עם זאת, הזיקה לפינסק נשמרת, ו"המשרד של מרכז תפארת בחורים הועבר לפינסק ברחוב פרץ 50, מקום שבו גר ברנשטיין המנהל הכללי" (ברנשטיין, תפארת בחורים, לעיל הערה 68 עמ' 263).

187 שם. מזכיר זאת גם קלוזנר: קלוזנר, וילנה ירושלים דליטא, לעיל הערה 11, עמ' 250.

בחורים". בפועל השתתפו יותר מ-300 רבנים ועסקנים, והוחלט שכל אחד יוביל להקמת סניף; הפנייה נענתה, "ובעזרת השם", כדברי ברנשטיין, "נתקיימה ברכתו של החפץ חיים". הרב גרודזינסקי היה ער לחשיבותה של ועידה זו המטרימה את הוועידה הגדולה בכרנוביץ (להלן). באיגרת מתאריך ב' מרחשון תרצ"ג, כתב הרב: "הנה תפארת בחורים אשר לפני שנה בעת ועידת החינוך בוויילנה התעוררו לעשות פעולות במשך הזמן הספיקו להכות שורשים ולהרחיב חוג פעולתם בערי השדה ויסדו תפארת בחורים בכמה קהלות".¹⁸⁸

בהקשר של אותו כינוס שהוגדר כ"וועדת החינוך", כתב הרב חיים עוזר את איגרתו הגדולה "בשבח המפעל תפארת בחורים", ובה פרס באריכות את הטובות שמצא במפעל ואת ערכו וחשיבותו (בלשונו באגרת הבאה אחריה): "וכבר באתי בארוכה במכתב גלוי להעיר ולעורר נרדמים להפיח רוח חיים ורוח טהרה בלב בני הנעורים בימינו אלה".¹⁸⁹ באיגרת מ"ח בתמוז תרצ"ב התייחס לפעילות בוויילנה כשנה לפני הכתיבה: "ובאספת הרבנים הגדולה שהיתה בוויילנה בשלהי חודש אייר העברי דנו בשאלה חשובה זו והכיר ערך ויקרת הענין הגדול והקדוש הזה".¹⁹⁰ "החפץ חיים" הישיש עצמו לא נכח בכינוס בוויילנה, אך סופר כי מי שנתפס בציבור חרדי מסוים כאבי התנועה, כתב למתאספים בבהירות את המטרות והציפיות:

ובפרט בעת הזאת אשר רבו בעוה"ר מפירי תורה ומצוה, החותרים חתירה תחת יסודי תורה"ק ע"י מורים חפשים, ובת"ס מלאים כפירה ומינות, מכל המינים, מה נורא החיוב על כל מי שיראת ד' נגעה בלבבו, להתאזר בכל כחו, להציל נפשות ילדי ישראל מאש הכפירה ר"ל, אשר הקיף את כל העולם. וחוב קדוש על כל יראי ד' להתאגד באגודה אחת לדאוג בכל כחם ומסירות נפשם להצלת החינוך של תשב"ר, וכן גם לדאוג ע"ד יסוד שעורי ערב של "תפארת בחורים" לגדולים, שידעו קצת ממצות התורה ולהשריש בקרבם יסודי האמונה והדת".¹⁹¹

הנה כי כן, "תפארת בחורים" מהווה לדידו תרופה למכה ברורה מאוד – החילון הקיצוני בחינוך היהודי.

המסגרת הרחבה של "תפארת בחורים" המונהגת על-ידי ברנשטיין התכנסה לוועידה הגדולה ("הראשונה" אליבא דברנשטיין), בכרנוביץ, ובתיאורה

188 אגרות ר' חיים עוזר (לעיל הערה 3), איגרת ע, עמ' עה.

189 שם.

190 שם, איגרת סט, עמ' עד.

191 בסופה ובסערה [לעיל הערה 69], עמ' שפו-שפו. מכתבים נוספים שלו באותה רוח, עמ' שפג.

הובלטה נוכחותם של הרב ירוחם ליבוביץ' מנהיגה הרוחני של ישיבת מיר; ראש ישיבת ברנוביץ' ר' אלחנן ואסרמאן, האדמו"ר מסלונים, ר' מאיר קארליץ, הרב י' גליק. "החפץ חיים" עצמו לא יכול היה לבוא, אך הקפיד לשלוח מכתב עידוד באמצעות בן הישיבה הרב שפירא.¹⁹² במקור אחר הורחבה רשימת המשתתפים.¹⁹³ החשוב לענייננו הוא כי ברשימת האישים שברנשטיין ציין נפקדו נציגיה של וילנה – ראובן כהן, שלמה כהן ושמריה שארפאן, שלפי דיווח אחר נכחו בוועידה;¹⁹⁴ משהו על עימות, שאולי קשור בכך, שהתקיים בוועידה ובעקבותיה, ייאמר להלן.

לקראת ועידה זו, בתאריך ב' במרחשון תרצ"ג, פרסם הרב חיים עוזר גרודזינסקי איגרת שכותרתה "לועידה הארצית של תפארת בחורים"; מדובר בפנייה ישירה למתאספים, ובה, בצד הברכה להצלחתה,¹⁹⁵ ובצד תיאור חוזר של מטרות "תפארת בחורים" המדגיש את הלימוד¹⁹⁶ אך אינו מבליט את היותם של הלומדים נערים עובדים (!) – מובעת הערכה לכינוס המיוחד ולעצמתו: "[...] ועתה עלתה בידם לארגן אסיפה נכבדה מטובי הכוחות לטכס העצה מה לעשות לימים יבואו, איך להמשיך [=למשוך] את לב הנעורים לאבינו שבשמים. [...]"¹⁹⁷.

בבדיקת הדרך שבה התכוננו גורמים שונים באירועים אלו וזכרום, מתגלה פער של ממש בין "תפארת בחורים" החדשה לזו של וילנה. בזיכרון שנטבע בחוגי ישיבת פינסק מדובר על ארגון הסניפים כך: "במשך מספר שנים הצליח

192 ברנשטיין, ויקהל משה (לעיל הערה 68), עמ' 19. אגב, מדובר באחיו של השר משה חיים שפירא.

193 "לאחר הכנות ממושכות שנעשו על ידי המרכז הפעיל שבפינסק [...] ועידה רבתי בהשתתפות רבים מגדולי עולם התורה. וביניהם: רבי אלחנן וסרמן ראש ישיבת בארנוביץ, המשגיח רבי ישראל יעקב לובצ'נסקי, וכן האדמו"רים מסלונים מקוידוב ומסטולין, רבי שתי יגל והעומדים בראש הארגון: רבי מאיר קרליץ ורבי שמואל ראש הישיבה. באותה ועידה הוקם ועד רוחני לארגון ובו כמה מגדולי הישיבות, הגאונים: רבי שמעון שקופ, רבי ברוך בער, רבי אלחנן וסרמן ורבי אהרן קוטלר. לאותה ועידה הגיע המשגיח רבי ירוחם ממיר, אשר רק לעתים נדירות נשא את דבריו באסיפות מעין אלו. הופעתו בוועידה עוררה רושם רב והרגשות רבה, שהביאה את האדמו"ר מסטולין לבקש מהקהל לשמוע את דבריו בעמידה [...]" (בסופה ובסערה [לעיל הערה 69], עמ' רלה).

194 קלוזנר, וילנה ירושלים דליטא (לעיל הערה 69), עמ' 250.

195 "[...] ושתהיינה תוצאות האסיפה פוריות ותהי' כנסיה לשם שמים שסופה להתקיים [...]" (אגרות ר' חיים עוזר [לעיל הערה 3], איגרת ע, עמ' עו).

196 "לארגן חברות ולהשפיע על בני הנעורים שיקבעו עתים לתורה ושיתחנכו שם עפ"י התורה והמסורה [...]" (שם).

197 שם, איגרת ע, עמ' עה.

הסניף בפּינסק ביזמתו ובפעילותו של הרב ברנשטיין, שנסע מעיר לעיר ופעל בכח הדיבור שניחון בו, לייסד מספר רב של סניפים שונים, שהמרכזיים שבהם היו בוילנא, ביאליסטוק, בריסק, והסניף הראשון בפּינסק; כלומר, מנקודת מבט זו וילנה – לכאורה מקום הייסוד הוותיק ומרכז הומה בפני עצמו – היא הסתעפות של פּינסק! בהמשך מוסבר במפורש מהו הדגש המתבקש אליבא דגישה זו מ"תפארת בחורים" בוילנה בגרסתה הפּינסקאית: "במכתב שנשלח מפּינסק בשנת תרפ"ט לוילנא נמסר כי בסניף שבעיר כמאתיים צעירים, ומחמת הסתעפות הארגון הוא זקוק למנהל בשכר, בין התנאים הנדרשים מן המועמד לתפקיד זה, מלבד יכולתו הארגונית, צוין באותו מכתב כי על המועמד להיות לא אוהד את הציונות ולא את המזרחי".¹⁹⁸ דברים מפורשים אלו אינם מותירים ספק רב באשר לאופן שבו היו מי שראו את המפעל הרצוי בחוגים הפּינסקאיים. בהקשר זה ראוי להוסיף כי אחת מתוצאות הלוואי של הוועידה בברנוביץ הייתה התייחסות לנאומו של רבי ירוחם – המשגיח המפורסם ממיר – בוועידה, שממנו השתמעה גישה על-מפלגתית שהיא זו הרצויה ל"תפארת בחורים": "בישיבות יש ריח טוב מפני שאין מפלגות, לא מה"צדקותדיקע" – אם נמצא בישיבה אחד המשתייך למפלגה – הוא ידוע, ואם האחד ידוע סימן שאין יותר".¹⁹⁹ אולם מסתבר שדברים אלו עוררו כעס,²⁰⁰ והכעס הניע את ר' חיים עוזר להגיב. וכך כתב באיגרת מיום ד' בכסלו תרצ"ג:

והנה בנוגע דברי הרב ר' ירוחם נ"י בברונוויטש, הנה הכחיש הדבר, והיו שני רבנים רמי"ם גדולי תורה אשר הגידו לי כי בדותא היא ולא פגע בכבוד האגודה, ובאמת מסור הוא לרעיון זה, ורק לדעתו תלמידי הישיבות העוסקים בתורה ויראת ד' ובעבודה, מאליו הם אגודתיים, מסורים הם לשקידת התורה ואין להם פנאי לענינים אחרים, ורק את זה אמר כי תפארת הבחורים בגלילות הקרעסין צריך להיות בלתי מפלגתית, וכפי ידיעותי אי אפשר להתחיל אצלנו בעבודה זו על יסוד מפלגתי, כי לא יהי' ביכלת בשום אופן ליסד ח' תפארת בחורים, אך מתוך שלא לשמה יבואו לשמה וישיגו חברה אגודתית, וגם עתה הנם כצנינים בעיניהם של המתנגדים, אשר יריחו כי יש בזה כח ניער של יראים, ורואי לכלכל הדבר בהשכל ודעת.²⁰¹

198 בסופה ובסערה (לעיל הערה 69), עמ' רלג–רלד.

199 שם, עמ' שפּט"שצ.

200 הביטוי שנבחר: "בהמשך דבריו [=של ר' ירוחם] שעוררו סערת רוחות" (שם, עמ' שצ).

201 שם.

נראה אפוא כי חילוקי דעות מסוימים מעיבים על הארגון בצורתו הפינסקאית, ומול השאיפה לשייך את המפעל באופן ברור ל"אגודה", עומדים המסתייגים מכך; ונראה כי ר' חיים עוזר מבקש שלא ללבות מחלוקת בנידון. מסתבר כי בתקופת הוועידות הגדולות של "תפארת בחורים" בראשית שנות השלושים קשה לדבר על מפגש פורה בין החברה הווילנאית לפינסקאית. גם אם "לא מצאתי" איננה ראייה, בתיאורים של "תפארת בחורים" בוילנה בתחילת שנות השלושים לא מצאתי התייחסות מיוחדת לוועידת ברנוביץ ולפעילות של הרב גרודזינסקי בנדון הזה,²⁰² בדיוק כפי שמשם ברנשטיין אינו מזכיר את פריחתה של "תפארת בחורים" הווילנאית המקורית באותה עת. ובמקביל, כאמור לעיל, שמריהו שרפן, מייצג מובהק של "תפארת בחורים" הווילנאית ברוחו של סרואלוב, נכח כנציגה של "תפארת בחורים" זו בוועידת ברנוביץ, אך נוכחותו לא זכתה להד כלשהו. ניתן לדבר אפוא על מודעות ל"תפארת בחורים" הווילנאית בעלת המסורת העשירה בקרב המובילים של הוועידות הגדולות הזוכות לברכת גדולי הדור, אך לא להתייחסות יתר ולא לשיתוף פעולה מיוחד; שיתוף פעולה ישיר ופורה עם החוגים המובילים לשיתוף פעולה עם "המזרחי" בוודאי שלא היה, ולאור מקורות מסוימים מצטיירים אף סימנים למחלוקת גלויה. יחד עם זאת, במחצית הראשונה של שנות השלושים היה הרב חיים עוזר בוועד של "תפארת בחורים" בוילנה. גם אם היחס של סרואלוב לרב רונישטיין, מקבילו של גרודזינסקי בהנהגה הרבנית בוילנה, היה ככל הנראה קרוב וחס יותר,²⁰³ ההערכה לרב גרודזינסקי חוצה גבולות, וגם סרואלוב רואה בו מנהיג בשיעור קומה החורג מהמקום. תמיכתו של הרב גרודזינסקי ב"תפארת בחורים" המקורית של וילנה בעת הזו מהווה כמדומה אות וסימן למעמדה החזק ומסייעת בוודאי לכינונו של מעמד זה והשמירה עליו, בלי קשר למגמות להתפתחות תנועה של "תפארת בחורים" ברוח פינסק שהיה לה הד גם בוילנה.

סיכום

בצד איים קטנים של "עולם אידאלי" – עולם הישיבות, עמד ברקע להקמת "תפארת בחורים" "העולם הראלי", שבו רווח החשש מהשפעת התנועות הסוציאליסטיות (כבר לפני הבונד שהוקם ב-1897) שפעלו בקרב הפועלים בשלהי המאה ה"ט, מהשפעת ההשכלה והציונות ומהסחף לכיוון החילונית.

202 מה שאין כן ב"תפארת בחורים" בליטא העצמאית (וילנה הייתה שרויה בין המלחמות תחת שלטון פולני). בכוונתי לעסוק בכך בנפרד.

203 ביומנו מצאתי עדויות לכך; על פגישתו עם ביאליק בביתו של הרב רונישטיין ראו רוזנסון (לעיל הערה 156).

חששות אלו הובילו להתבצרות פנימית של "העולם הישן". פתרונות מקומיים לבלוימת הסחף לחילוניות שפשה בציבור היהודי הניעו מהלכי "הגנה" על הצעירים באמצעים הידועים – "ישיבות קטנות", "ישיבות גדולות" ובתי מדרש למיניהם. בצדם מתגבשת "תפארת בחורים" כפתרון ייעודי לחינוכם של צעירים עמלים. פתרון זה, חרף פנייתו הכולטת אל המסורת, יש בו משהו מן המודרניות; הוא מזכיר מאפיינים של "תנועת נוער", ואין תמה שעל פי דיווחי העיתונות על אודותיו הוא קשור במקרים רבים למסגרות של ציבור משכיל או ציוני.

המגמות שהובילו ליצירת "תפארת בחורים" המשיכו ואף התגברו עקב השינויים שגרמה מלחמת העולם הראשונה. "תפארת בחורים" מגלה יציבות חרף השינויים הפוליטיים העצומים שפקדו את האזור; יציבות והתפתחות מן העשור האחרון של המאה התשע עשרה ועד לחורבן יהדות אירופה.

בהיותו ארגון שחישוקיו רופפים, שצמח בעיקר בעיירות ובערי שדה, ושדיווחים עליו פורסמו בעיקר בידענות קצרות בעיתונות היהודית – קשה לדעת כיצד בדיוק התחיל, אך נראה כי במקרה של וילנה, הכיוון ברור – מן העיירה אל העיר. מהתארגנות מקומית בזוסלה ומהשראה אפשרית בקידאן, מגיע הרב יחיאל סרואלוב לוילנה ומוביל להקמת "תפארת בחורים". החידוש ב"תפארת בחורים" בוילנה אינו עצם ההקמה שם, אלא המסמך המיוחד שנכתב על התנועה המוציא אותה מכלל פתרון נקודתי כזה או אחר ומעניק לה ממד אידאולוגי.

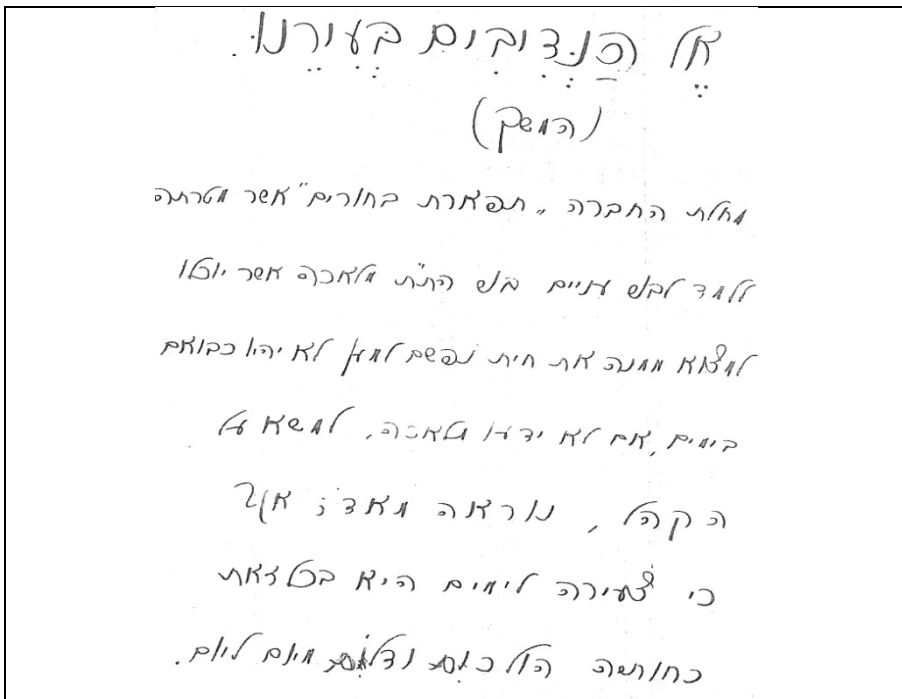
בשונה מהעיירות וערי השדה, החומר על "תפארת בחורים" של וילנה רב. כעיר יהודית גדולה התפרסמה בה עיתונות משגשגת ש"תפארת בחורים" נזכרת בה לא פעם ולא פעמיים; התנועה נזכרת גם בפרסומים שונים על וילנה היהודית. במאמר זה הוספנו על חומרים אלו גם קטעים שונים מיומנו של הרב סרואלוב ומזיכרונותיו של תלמידו יחזקאל קרמרמן. התמונה המצטיירת היא של ארגון פעיל שחרף קשיים ואף משברים כלכליים שעבר במהלך השנים, במיוחד במלחמת העולם הראשונה, הוא ממשיך להיות שוקק חיים, להתארגן, לגדול ולהתרחב. זיקתו הציונית מובעת בעליל במה שנכתב על אודותיו, והוא קשור בקשרים מסועפים למערכת החינוך הדתית-לאומית בוילנה. בהקשר זה יש עניין גם בזיקתו לישיבת רמיילס, שעם היותה "ישיבה ליטאית" יש בה ייחודיות שאפשרה סוג מסוים של קשר עם "תפארת בחורים" המקומית. כאמור, בדומה למה שקרה בעיירות, לובש המפעל בוילנה ממדים של תנועת נוער, אך התגבשות דור של ממשכים ובוגרים שחלקם מבוגרים, מעניקים לו גם צביון של "חברה" מסורתית.

אישיותו של הרב סרואלוב, פועלו ומסירותו לתנועה בוילנה זכו להערכה רבה אצל תלמידיו. ב"תפארת בחורים" של וילנה ניכרת "גאוות יחידה" הנשענת

על תחושת הצלחה וראשוניות בעולם היהודי של מזרח אירופה. המפעל ממשיך גם אחרי עלייתו של סרואלוב לארץ ישראל בשנת תרצ"ד (1934).

ראוי לציין כי בין שתי המלחמות החלה התארגנות מסיבית של "תפארת בחורים" באזורי ליטא ופולין, וזאת סביב המרכז בפניסק ובהדרכת אישים שנתפסו בקהל החרדי כ"גדולי התורה". הדברים הגיעו לכלל כינוסים גדולים באמצע שנות השלושים ולתחושה של תנועה מאוחדת ומאורגנת באופן שונה מהמרכזים המקומיים שאפיינו את התנועה בראשיתה. לפי סימנים שונים, קבוצה זו, בעלת אוריינטציה חרדית, לא קיימה יחסים ישירים עם "תפארת בחורים" של וילנה. בליטא העצמאית הייתה גם תנועה נוספת (במקום אחר אעסוק בה) שהקשר בינה לבין וילנה היה רופף. לבידול הזה היו סיבות שונות, ביניהן הנטייה הציונית של "תפארת בחורים" בוילנה.

בשורות הקודמות סיפרנו את עיקרי הסיפור, אך עדיין נותרו כמה חידות. הארנו בזה מסגרת חינוכית מוכרת פחות למרקם החינוכי-החברתי הידוע והמוכר של הקהילה היהודית; הוספה זו מוסיפה עוד שאלות, ובע"ה יבואו בעתיד גם תשובות.

File no. / This copy may neither be transferred to a third party nor copied or published without written permission from the Central Archives for the History of the Jewish People, Jerusalem

כ"ו אייר תרנ"ד

הצפה

אברהם צבי

אכתב = 150

20 אפריל 1914

הצפה היא התכנית החינוכית של
 אגודת החברים והחברות ה"הפאס"
 או "ה"י"א, ונאמרת בשנת
 1914. המטרה היא להעביר את
 השנה הקרה נ עם שנה טובה.
 יום טוב.

הצפה היא הפעם - שבר שנה
 שלטון.

עוד יתקיימו תוכניות - במסגרת
 אגודת החברים והחברות ה"הפאס".

אגודת החברים והחברות ה"הפאס"
 או "ה"י"א, ונאמרת בשנת
 1914. המטרה היא להעביר את
 השנה הקרה נ עם שנה טובה.
 יום טוב.

ולרא קרובינוי אחת קטנה - 12 שנת הפארת אלמא אאר.

איך זה? - יא כי אין חנוך קידוש.
 "בית וקולט אנשים" - סביב הבית
 בקפן הנמוך לפני שנתים ודמות
 גלויים וגדל וקוים לצמח בגן
 ואין; בקצת פשוט ישראל לחות
 רחמי וקטב אריות, אשר ישאו
 חנוך האטף שחפס אלץ בבית הבה,
 אנשים ונערים, אשכים ומתקנים... גרוע
 אנשים, זקנים וזקנות, הורים ונערים,
 גרועים ומצפנים חיים את רצונו קטנה
 חגונים או שונות אשר גפ
 בה "אמה מוכרת הדי גנים"
 לא יצטוו; ואם יבוא אפוא
 דגנו חסוק כאו: אגיד

ולכן הפארת: אל הנדיבים
 קדימה (המקל) - דקסי סופרית: יערוח
 הדקסיט - דקסי יא לה קדימה - שיהיה חלון:
 צד קטן חיים -
 (אוסף): גושים שהיו; סדוקים -

אל הנדיבים קדימה
 (המקל)

אולי התקרה - תפארת בחורים" אשר צמחה
 אלד אלס חיים הם הנה מאכה אשר יוללו
 אלמא גונה את חיה נפשי און אל יתאכזר
 בויט אמא זרוא מאכה. אמא ג
 הקפל, מראה מצד; און
 כי נעורה אימים היא כאלצמא
 כחושפה האכזר ונאמרת אים אים.

קריאה לנדיבים לתרום ל"תפארת בחורים" - "הצפה", גיליון 12 (כ"ו באייר תרנ"ד), רונדאיי. הקטע מתוך ארכיון העם היהודי (תיק מס' P34). המחבר מבקש להודות לד"ר יוחאי בן גדליה על סיועו (ההמשך בעמוד הקודם).